

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku
Filozofski fakultet Osijek
Diplomski studij engleskog jezika i književnosti i filozofije

Barbara Horvat

Kantova metafizika čudoređa

Diplomski rad

Mentor: doc. dr. sc. Boško Pešić

Osijek, 2017.

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku
Filozofski fakultet Osijek
Odsjek za engleski jezik i književnost i Odsjek za filozofiju
Diplomski studij engleskog jezika i književnosti i filozofije

Barbara Horvat

Kantova metafizika čudoređa

Diplomski rad

Znanstveno područje humanističke znanosti, znanstveno polje filozofija,
znanstvene grane ontologija i etika

Mentor: doc. dr. sc. Boško Pešić

Osijek, 2017.

Sažetak

Immanuel Kant smatra se jednim od najpoznatijih modernih filozofa. Svojom nas je mišlju zadužio na gotovo svim područjima filozofije. Svoju je spoznajnu teoriju utemeljio na kritici empirizma i racionalizma te ju je nazvao transcendentnim idealizmom. Nama su ovdje posebno zanimljiva njegova jedinstvena promišljanja i stavovi o metafizici ćudoređa i etici uopće. Kant je odbacio sva prethodna etička naučavanja koja su izvor moralnosti tražila u nečemu izvan čovjeka i postavio ga u čovjekov um. Čovjek je u središtu i spoznajnih i moralnih zbivanja. Premda je osjetilno biće, i kao takvo ovisno o zakonima prirode i prirodnim nužnostima, čovjek je i inteligibilno biće, slobodno od svake kauzalnosti i primorano na donošenje odluka i stvaranje vlastitoga svijeta. To je ono što je Kanta razlikovalo od njegovih prethodnika, stav o apsolutnoj vladavini (raz)uma, bilo u pogledu »propisivanja prirodi njenih zakona«, bilo u određivanju samome sebi onih moralnih, praktičnih zakona. Upravo ova moć uma poistovjećenog sa slobodom, inteligencijom i sposobnošću da bude zakonodavac, čini čovjeka jedinstvenim, neponovljivim i nadasve dostojanstvenim bićem. Samim time, moralno je nedopustivo iskorištavati takvo biće i odnositi se prema njemu na bilo kakav drugi doli dostojanstven način. Nažalost, koliko god to zvučalo dobro i činilo se smisleno posloženim u teoriji, u praksi se ne pokazuje ostvarivim na način na koji je to Kant zamišljao prije gotovo dva i pol stoljeća. Ipak, zahtjev za univerzalnim pristupom i moralnim kompasom ostaje postuliran kao realan i uvijek aktualan zahtjev, a ovim radom pokušali smo na njega ponovno odgovoriti analizirajući upravo Kantovu etičku misao.

Ključne riječi: Kant, sloboda, dužnost, metafizika, ćudoređe, etika, relativizam

Summary

Immanuel Kant is considered to be one of the most famous and influential modern philosophers. His thoughts are relevant in various philosophical areas. He criticised empiricism and rationalism and on that basis he established his epistemology which he also called transcendental idealism. His unique reflections on metaphysics of morals and ethics in general are of special interest here for us. Kant rejected all previous ethical postulates which sought the source of morality in something outside from the human being and he put it in the human mind itself. Man is now in the centre of cognitive and moral happenings. Although he is a being of senses and as such dependent on natural laws and its necessities, he is also an intelligent being, free from all causalities and forced to make decisions and to create his own world. This is what differed Kant from his predecessors, this attitude about the absolute sovereignty of mind and reason, be it in the sense of »prescribing the nature its laws«, be it in determining its own practical and moral laws. Precisely this power of mind identified with freedom, intelligence and capability to be a lawgiver, makes a man unique, unrepeatable and honorable being. That being said, it is morally unacceptable to make use of such a being and treat him without respect. Unfortunately, no matter how good this all sounds in theory, it seems that it cannot be realized in practice, at least not in the way Kant imagined it almost two and a half centuries ago. Even so, the demand for the universal approach and moral compass remains postulated as a real and present request. The purpose of this paper is to try to answer it again by analysing Kant's ethical thoughts.

Key words: Kant, freedom, duty, metaphysics, morality, ethics, relativism

SADRŽAJ

1. Uvod.....	1
2. Pojam teorijskog i praktičnog	2
2.1. Od metafizike do metafizike ćudoređa	3
2.2. Primat praktičnog uma.....	7
3. Odnos metafizike i etike.....	9
3.1. Sloboda	9
3.2. Volja	11
3.3. Dužnost.....	14
3.4. Legalitet vs. Moralitet.....	19
3.5. Hipotetički i kategorički imperativ	20
4. Kantovo deontološko nasljede.....	24
4.1. Moralni relativizam i partikularizam	24
4.2. Održivost kategoričkog imperativa danas	29
5. Zaključak	32
6. Popis literature	35

1. Uvod

Immanuela Kanta mnogi smatraju jednim od najutjecajnijih filozofa uopće. Teško je dotaknuti se bilo kojega područja u filozofiji, bila to estetika, etika, gnoseologija ili filozofija prava, u kojem Kantova riječ ne bi bila relevantna. U ovom radu bavit ćemo se konkretno njegovim ćudorednim naukom, tj. metafizikom ćudoređa i etikom. Sva etička naučavanja do Kanta mogu se nazvati heteronomnima; ono čemu se težilo ili ono što je bilo najviše načelo u takvim etikama, nalazilo se izvan nas, dakle govorilo se o najvišem dobru, blaženstvu, Bogu itd. Može se reći da je od antike pa do novoga vijeka Aristotelova etika vrline bila neprijeporna. No tada na snagu stupa Kantova etika dužnosti. Iako u biti veoma različite, ove dvije etike ipak imaju ponešto zajedničkoga. Na primjer, u oba slučaja naglasak je na djelovanju; i Aristotel i Kant slažu se u tome da puko znanje u etici nije glavna nit vodilja. Da bi netko bio krepostan i vrli ćovjek, on mora djelovati tako i vježbati se u vrlini. S druge strane, za Kanta dobro i zlo kao takvo uopće ne postoje negdje izvan nas.¹ Dobrim ili zlim se postaje ovisno o djelovanju i motivaciji iza toga djelovanja. Kantova etika je autonomna – njeno počelo i glavna svrha nalaze se u ljudskom umu. Bio je to golemi zaokret. Nije više bitan Bog, niti neka izvanjska dobra i najviše ideje; bitan je ćovjek – ćovjek je počelo svega, u ćovjeku se nalaze i početak i »kraj« etike i moralnoga djelovanja. U ovomu radu bavit ćemo se upravo Kantovim etićkim naukom u njegovoj cjelini, od početka pa do, uvjetno rećeno, kraja. Zašto uvjetno rećeno? Zato što, ako ćemo govoriti Kantovim jezikom, etika nema kraja, ona nikad ne prestaje i nikada ne dolazi do svoga vrhunca.

Prvi dio rada bit će posvećen odnosu teorijskog i praktićnog u Kantovoj filozofiji. Dotaknut ćemo se nekih osnovnih pojmova i misli vezanih uz oba područja, kao što su um, spoznaja, transcendentalno, metafizika itd. Razmotrit ćemo važnost obaju i vidjeti daje li Kant prednost teorijskom ili praktićnom i kakav je zapravo njihov odnos.

U drugom dijelu bavit ćemo se Kantovim etićkim naukom, glavnim pojmovima i najvažnijim idejama. Ponajviše ćemo se usredotoćiti na njegovu metafiziku ćudoređa koju ćemo onda pokušati primijeniti i prikazati u samoj etici.

Cilj trećega dijela rada jest sumirati sve prethodno rećeno s naglaskom na recepciju Kanta danas. Vidjet ćemo je li njegov nauk održiv u današnjem, modernom društvu te ćemo spomenuti neka novija filozofsko-etićka strujanja i »usporediti« ih s Kantovom etikom.

¹ Usp. Pejović, Danilo. (1982). »Aristotelova praktićna filozofija i etika«, u Aristotel, *Nikomahova etika*. Liber. Zagreb.

2. Pojam teorijskog i praktičnog

Iako tema ovoga rada nije Kantova teorija spoznaje i ono teorijsko uopće, moramo se i toga dotaknuti, jer nam to može uvelike pomoći u razumijevanju onoga čime ćemo se u ovom radu primarno baviti, a to je Kantova praktična filozofija. Što zapravo Kant shvaća pod *teorijom*? U svom kasnijem radu naslovljenom »O općoj izreci: To bi u teoriji moglo biti ispravno ali ne vrijedi u praksi«, odmah na početku Kant definira teoriju na slijedeći način: »Jedan skup, makar to bio i skup praktičnih pravila, naziva se teorijom ako ih se može zamisliti kao principe određene općosti, i pritom se apstrahira od mnoštva uvjeta koji ipak nužno imaju utjecaj na njihovu primjenu.«² Postoji, dakle, teorija praktičnih pravila ili, ukratko rečeno, teorija moralnosti. S druge strane, imamo i poznatu Kantovu teoriju spoznaje, o kojoj će u radu poslije biti više rečeno. Nas ovdje konkretno zanima onaj teorijsko-praktični odnos koji se odnosi na dužnost i moralno djelovanje uopće. Kant nas uvjerava da su teorija i praksa u ovom slučaju usko povezani: »Ali u teoriji koja je zasnovana na pojmu dužnosti iščezava potpuno bojazan zbog praznog idealiteta ovog pojma. Jer, izvođenje jednoga određenog djelovanja naše volje ne bi moglo biti dužnost kad ono ne bi bilo, također, moguće i u iskustvu (ono se sada može zamišljati kao potpuno ili pak sve bliže potpunosti).«³ Da bismo mogli činiti dobro i stremiti k nekom dobru, prije svega moramo znati nešto o tom dobru. S druge strane, ne bi imalo apsolutno nikakvoga smisla kad kategorički imperativ ili bilo koje od moralnih pravila i normi ne bi bili mogući i izvedivi u praksi. Mnogi teoretičari praksu smatraju nebitnom, a ima i onih koji drže da je teorija nepotrebna i da se stvari mogu naučiti i pravilno upotrijebiti samo u praksi, koja se nerijetko kosi s onime što piše u teoriji. Upravo suprotno tim stajalištima Kant je smatrao da se ćudoređe može utemeljiti jedino na »principu jedinstva teorijske i praktične filozofije«, s tim da one nisu izvedive jedna iz druge, nego se međusobno nadopunjuju.⁴ Iako se mogu svesti pod zajednički nazivnik »čovjek«, nisu izvedive jedna iz druge prije svega zato što se u biti veoma razlikuju i predmet istraživanja im je drugačiji. Štoviše, predmet teorijske filozofije je bitak, i on nam je kao takav *dan* i teorijska spoznaja ovisi o njemu; s druge strane, praktična filozofija svoj predmet tek mora stvoriti; dobro samo po sebi nije dano već *zadano*: »U drugu ruku, u slučaju praktičnog znanja, ne postoji takva ovisnost o predmetu koji nam se daje izvana: praktično znanje proizvodi svoj objekt ne samo u vidu danosti,

² Kant, Immanuel. (2000). *Pravno-politički spisi*. Politička kultura. Zagreb. str. 61.

³ Isto, str. 63.

⁴ Talanga, Josip. (1999). *Uvod u etiku*. Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji – STUDIA CROATICA. Zagreb. str. 86.

nego i u vidu njegove egzistencije.«⁵ Isto tako, same su svrhe teorijske i praktične filozofije različite; prva teži konačnoj spoznaji, čvrsto utemeljenom znanju, dok potonjoj cilj nije teorijska spoznaja već ispravno djelovanje i aktualiziranje dobra: »teorijska spoznaja uma služi da se predmet odredi; praktična spoznaja uma služi da se predmet i ostvari.«⁶ Ovu je razliku uvidio već i Aristotel, samo što je on bio zaokupljen karakterom subjekta koji djeluje, a ne karakterom samoga djelovanja i po tome se razlikovao od Kanta koji je smatrao da se dobro i zlo prije svega odnose na samu radnju, a tek naknadno možemo govoriti o dobrom čovjeku kao «djelatno-dobroj» osobi.

Kant je često naglašavao da je čovjek ne samo umno nego i osjetilno biće. Kao osjetilno biće podlozan je zakonima prirodne nužnosti, a kao umno biće nalazi se pod kauzalitetom slobode, ima izbor i može djelovati po vlastitom nahođenju. U čovjeku se, dakle, sjedinjuju teorija i praksa i jednostavno ne možemo napustiti niti obezvrijediti ni jednu ni drugu poziciju.

2.1. Od metafizike do metafizike čudoređa

Kant je u svojim filozofskim istraživanjima osobitu pozornost poklanjao upravo metafizici. Smatrao je da su se mnogi prije njega pokušavali baviti metafizikom, ali da to nikomu od njih nije baš pošlo za rukom, stoga ju je on htio rekonstruirati i ponovno izgraditi na čvrstim, znanstvenim temeljima. Tema je klasične metafizike, navodi Josip Talanga, bitak bića ili ono transcendentno.⁷ Transcendentno je za Kanta sve ono što prelazi granice našega mogućega iskustva i spoznaje, dok je transcendentalno ono omogućujuće za samu spoznaju. Tu se dolazi do potencijalnoga problema jer, kako ju je definirao u svojoj *Kritici čistog uma*, metafizika je nauka koja se »bavi pojmovima a priori kojih predmeti, koji njima odgovaraju, mogu biti primjereno dani u iskustvu.«⁸ Iskustvo nam je prijeko potrebno za spoznaju. O stvarima koje su izvan granica našega iskustva, o stvarima o sebi, ne možemo ništa sa sigurnošću znati. Otuda i tvrdnja da dosadašnji pokušaji metafizike nisu uspjeli; zato što su nagađali o stvarima o kojima nisu ništa mogli znati. Metafizika je sustav nekakvih pojmova i to takvih koji su čisti i ne ovise o našem iskustvu.

⁵ Engstrom, Stephen. (2002) »Kant's distinction between theoretical and practical knowledge«, *The Harvard review of philosophy*. 10(1):49-63. str. 59.

»In the case of practical knowledge, on the other hand, there is no such dependence on the object's being given from elsewhere: practical knowledge is productive of its object not only with respect to the latter's form, but even with respect to its existence.«

⁶ Kant, Immanuel. (1984). *Kritika čistoga uma*. Nakladni zavod Matice hrvatske. Zagreb. str. 13.

⁷ Talanga, J. *Uvod u etiku*, str. 25. Usp. Aristotel. (1982). *Nikomahova etika*. Liber. Zagreb: Metafizika proučava »ono što jest s obzirom na to da jest« Metafizika je »teoretska znanost o prvim prapočecima i uzrocima«, 982b 10, ona je i »najviša znanost«

⁸ Kant, I. *Kritika čistog uma*, str. 15.

Kantova je pozicija kritička; kritička u odnosu na empirizam i racionalizam kao dvije glavne filozofske struje koje su mu prethodile. On je predstavnik transcendentalnog idealizma. To je idealizam koji se odnosi na osjetilnu predodžbu stvari, a ne na njihovu egzistenciju.⁹ Uvjeti mogućnosti svake spoznaje, to je ono što je Kanta najviše zanimalo i to je bio cilj njegove metafizike, a ne beskrajna kontemplacija o stvarima koje ne možemo dokazati ili spoznati i koje nam kao takve ničemu ne služe. Kant je uvidio da nam je za spoznaju potrebno nekoliko stvari. Prvo i osnovno, spoznaja je moguća jedino ako se odnosi na predmete našega iskustva, a ne na stvari o sebi o kojima ništa ne možemo znati. Drugo, da bismo spoznali te predmete odnosno pojave, potrebni su nam osjetilnost i njeni čisti zorovi prostora i vremena, s jedne strane, te razum i razumske kategorije, s druge strane.¹⁰ Pojmovi Boga, besmrtnosti duše i slobode nikako nam ne mogu biti dani u iskustvu i o njima ne možemo imati čvrsto znanje. Dakle, oni ne mogu biti odredbeni pojmovi za našu spoznaju. Međutim, istražujući o tim pojmovima, Kant je shvatio da su posebni zato što ne samo da ih se ne može dokazati, nego ih se u isto vrijeme ne može ni opovrći. Isto tako, shvatio je da iako tim pojmovima nema mjesta u teoriji spoznaje, oni su itekako bitni za praktičnu filozofiju. Dapače, nužni su jer nije moguće govoriti o moralnosti i autonomnom zakonodavstvu uma ako nema slobode. Pojmovi Boga i besmrtnosti također imaju svoju praktičnu svrhu, a ta je svojevrsna garancija ozbiljenja najvišega dobra. Ono što su za teorijsku spoznaju bili transcendentni, nedokučivi pojmovi, u praktičnoj su primjeni postale transcendentalne ideje. I tako se od metafizike nužno došlo do metafizike ćudoređa, a ova potonja »treba naime da ispita ideju i principe moguće čiste volje«. ¹¹ U biti, i etika, odnosno konkretnije rečeno praktična filozofija i metafizika, bave se pitanjem čovjeka pa u tom smislu metafizika, kao primarno teorijska znanost, može etici pripomoći u njenom spoznajnom dijelu.

Metafizikom se ne može baviti baš svatko. Istini za volju, većina ljudi se njome uopće i ne bavi. Čini se onda proturječnim osnivati etiku, koja mora objektivno i nužno važiti za sve ljude, na nečemu što nije dostupno svima. Najkraće i kantovski rečeno, etika je nauka o dužnostima. Laički pak rečeno, etika nas uči moralno ispravnom djelovanju, uči nas kako se valja ponašati. No ako se temelji na metafizičkim počelima koja mogu razumjeti tek neki, kako onda može važiti za sve ljude? Oni koji moralnost shvaćaju ozbiljno, a Kant je zasigurno bio jedan od tih ljudi, žele razumjeti više, ne samo što je dobro a što zlo, što je pravedno a što nepravedno, nego i zašto je tomu tako. Temeljna počela dužnosti moraju se istražiti i to je ono što je Kanta najviše zanimalo

⁹ Kant, Immanuel. (1953). *Prolegomena za svaku buduću metafiziku*. Matica hrvatska. Zagreb. str. 48.

¹⁰ Vidi Kant, I. *Kritika čistog uma*, str. 34-65.

¹¹ Kant, Immanuel. (2003). *Osnivanje metafizike ćudoređa*. Feniks. Zagreb. str. 9.

– čistoća principa i čvrsti, sigurni temelji na kojima bi mogao sazdati svoju etičku zgradu. Zato u ovom radu i govorimo o metafizici ćudoređa. Bavio se Kant i konkretnom primjenom i stvarnim primjerima, jer svi ti čisti praktični principi moraju naći svoju primjenu u osjetilnom svijetu, ali to nikada nije bilo njegovo primarno područje interesa. Ono osjetilno općenito ima puno veću ulogu u njegovoj spoznajnoj teoriji. Kada u etici govorimo o nečemu što se nalazi na osjetilnoj strani, uglavnom mislimo na nagnuća. Ono umno je tu da to osjetilno suzbije i da prisili čovjeka da djeluje onako kako mu je um naložio, iz dužnosti. O važnosti umnoga kod Kanta Talanga navodi sljedeće: »Kao što primjerice kauzalnost ne može imati svoj izvor u osjetilnosti, nego samo u umu, tako i primjerice dostojanstvo ne može imati svoj izvor u nagnuću, nego samo u umu.«¹² Doista, započeo je od onog što je očito, a to je da se ljudi ponašaju na određene načine, ali je ubrzo zaključio da tu nema nekakvoga pravila i da je ponašanje gotovo uvijek uvjetovano nečim izvanjskim koje je opet podložno promjenama, kao što su i sami faktori koji uvjetuju ponašanje. Stoga se okrenuo potrazi za onim bezuvjetnim i općevažecim.

Neki su Kantovi interpretatori i kritičari smatrali da se etika ne može utemeljiti na takvim principima. Filozof Milan Kangrga u svom djelu *Etika* piše da se metafizika i etika zapravo isključuju i da etika znači ukidanje metafizike.¹³ To bi onda značilo i rušenje cjelokupne Kantove metafizičke zgrade na kojoj je on toliko dugo i mukotrpno radio. Nećemo baš reći da je Kant uzimao etiku kao nauku koja će dokinuti zastarjelu i beskorisnu metafiziku. On je etiku vidio kao nužnu nadopunu i nastavak svoje metafizike. Etika je ono bez čega ni sama metafizika ne može biti potpuna i bez čega bi ostala stajati na »klimavim nogama«. Istina je da gotovost, svršenost i danost ne idu ruku pod ruku sa samom biti onoga etičkog, dakle s onim *treba da*, onim što još nije. Međutim, tu je riječ o dvjema različitim stvarima; gotovost i danost u ovom se slučaju odnose na teorijske spoznaje, na prirodne zakone i na spoznavanje predmeta koji su nam dani u prirodi i koji aficiraju naša osjetila. Kao što smo prethodno naveli, da bismo spoznali, npr. zelenu jabuku, moramo imati uvjete mogućnosti da ju spoznamo, a ti se uvjeti nalaze u nama samima. Također, jabuka nam mora biti dana u iskustvu. Mi doista sada govorimo o jabuci koja *jest*. Ne možemo od jabuke očekivati da *treba da bude* nešto drugo. Mi možda možemo htjeti napraviti pitu od jabuke, ali to nema veze s njenom biti i jabuka se neće *ostvariti* tako da postane pitom od jabuke. U konačnici, jabuka kao takva i način na koji ju spoznajemo uopće nisu moralno relevantne stvari. Moralno relevantan čin bio bi dati tu jabuku nekome tko je gladan, a ne može si ju kupiti, jer nam

¹² Talanga, J. *Uvod u Etiku*, str. 166.

¹³ Kangrga, Milan. (2004). *Etika: osnovni problemi i pravci*. Golden marketing-Tehnička knjiga. Zagreb. str. 133. Usp. Pejović, D. (1982). »Aristotelova praktična filozofija i etika«. U Aristotel, *Nikomahova etika*. Liber. Zagreb.

je dužnost činiti dobro kad god to možemo, a htjeli bismo da se i s nama postupi tako kad bismo se našli u sličnoj situaciji. Isto tako, nije bitno je li jabuka dobra ili jesmo li mi dobri ako ju nekom damo, bitan je motiv a onda i sam čin davanja jabuke gladnom čovjeku, jer to je ono što je moralno ispravno. Cilj je metafizike teorijska spoznaja, dok je cilj etike moralno i ispravno djelovanje te aktualizacija najvišega dobra. Etika se ne može odreći metafizičkih pitanja, ona samo tek postaju relevantna na nivou praktičnoga uma, jer na nivou teorijskoga uma nije ih moguće dokazati.¹⁴ Razmotrimo moralnu osnovu dužnosti zabrane laganja; slobodna je od svih uvjeta osjetilnosti, naime prostora i vremena, i u tom smislu ona jeste metafizička.

Metafizika ćudoređa ne ispituje uvjete mogućnosti teorijske spoznaje nego čiste volje i slobodnoga praktičnog djelovanja. Upravo zbog toga što se bave različitim stvarima, ne isključuju jedna drugu, nego se nadopunjavaju i imaju uporište jedna u drugoj. Metafizika i transcendentalna kritika spoznaje potrebne su nam da sustavno prikažemo čiste umske pojmove i da ograničimo teorijsku uporabu uma na predmete mogućeg iskustva. Ograničivši teorijsku uporabu uma, otvorili smo prostor praktičnoj i dali svrhu onim bitnim pojmovima s kojima sâm teorijski um nije mogao ništa. Tamo gdje je teorijski um stao, praktični nastavlja:

»Ja dakle Boga, slobodu i besmrtnost ne mogu ni prihvatiti radi neophodne praktičke upotrebe svojeg uma, ako spekulativnom umu ujedno ne oduzmem njegovu preuzetnost prekomjernih spoznaja, jer se on, da bi došao do njih, mora poslužiti takvim načelima, koja dostaju samo za iskustvo, a zato ta načela ono, što ne može biti predmetom iskustva, pretvaraju svagda u pojavu, ako se ipak primjene na ono pa proglašuju tako nemogućim svako praktičko proširenje čistog uma. Morao sam dakle ukinuti znanje, da bih dobio mjesta za vjerovanje.«¹⁵

Na temelju citiranoga može se pratiti put kojim je metafizika išla; od metafizike kao *par excellence* teorijske znanosti do metafizike ćudoređa kao osnove i preduvjeta za daljnje praktično djelovanje. Upravo nam je to praktično djelovanje od presudne važnosti jer jedino djelujući praktično, čovjek može stremiti k vlastitom samoostvarenju.

¹⁴ Metafizika se u potpunosti ozbiljuje tek u metafizici ćudoređa. Usp. Ante Pažanin, (1985). »Kantova metafizika ćudoređa i praktična filozofija«. *Godišnjak za povijest filozofije*. Institut za filozofiju, Zagreb. Broj 2:117-133.

¹⁵ Kant, I. *Kritika čistog uma*, str. 19.

2.2. Primat praktičnog uma

Iz prethodna dva potpoglavlja vidimo da je Kant smatrao da se ljudski um dijeli na teorijski i praktični¹⁶ odnosno, da ne bi došlo do zabune, riječ je o jednom te istom umu, ali o njegovim različitim primjenama i područjima interesa. Kako im i samo ime kaže, teorijski um bavi se primarno teorijskom spoznajom i čistim apriornim pojmovima; praktična upotreba uma tiče se ljudske volje, slobodnog ljudskog djelovanja i moralnosti uopće te se u svojoj daljnjoj praktičnoj primjeni koristi granicama koje si je postavio teorijski um. Pa tako teorijski um nije nikako mogao definirati i objasniti pojmove Boga i onoga bezuvjetnog, besmrtnosti duše i slobode, ali se oni u praktičnoj primjeni uma pokazuju kao realni i nužni zahtjevi, tj. *postulati*. Štoviše, nemoguće je govoriti o moralnosti i praktičnoj primjeni uma ukoliko ne možemo bez proturječja makar pomišljati slobodu. S obzirom da praktični um uspijeva odgovoriti na pitanja u čijem je rješavanju teorijski um nemoćan, praktični ima prednost odnosno primat, međutim pod jednim uvjetom, a taj je da se praktični postulati i praktična vjera ne kose s dokazima teorijskoga uma: »Kant daje primat praktičnom umu jedino ukoliko nema konflikta između njega i teorijskog uma. Praktični um ne može zapovijedati (nametati?) uvjerenja koja proturječe dokazima teorijskog uma: umjesto toga, to bi trebala biti uvjerenja koja teorijski um ne može niti dokazati niti opovrći i koja stoga nadilaze njegovu jurisdikciju.«¹⁷ To je ono mjesto koje Kant spominje u *Kritici čistog uma* a koje je odlučio ostaviti za praktičnu vjeru. Dakle, ta su praktična uvjerenja ona u koja teorijski um ne može proniknuti, ali koja ne smiju proturječiti teorijskim pojmovima. Kažemo *praktična vjera* jer se opravdava i temelji na umu i nema direktno veze s teorijskim spoznajama. Jedan od razloga zašto praktični um ima primat jest svakako činjenica koju smo spomenuli i u dijelu o »Odnosu teorije i prakse«, a ona je da praktični um svoj predmet djelovanjem može aktualizirati. Teorijski um ne može stvoriti objekt svojih vjerovanja, on se bavi samo predmetima koji su mu već dani. Idejama praktičnog uma ne odgovara nikakav objekt u iskustvu te ih stoga ne možemo ni spoznati u pravom smislu te riječi. Isto tako, teorijski um nema odgovor na pitanje »Što trebam činiti?«, a ovdje možemo dodati i »ako postoji Bog?« ili »ako postoji slobodna volja?«. Ne treba zaboraviti da su to stvarna pitanja koja si svaki pojedinac postavlja i na koja konstantno traži odgovor. Teorijski

¹⁶ Iako smo u nekoliko navrata naveli Kangrgu kao relevantnog Kantovog interpretatora, u ovom radu nećemo se koristiti njegovom terminologijom i razlikom između onoga praktičkog i praktičnog. Nije utvrđeno je li i sam Kant terminološki razlikovao tu značenjsku razliku i kako su ju prepoznali Kantovi prevoditelji.

¹⁷ Guyer, Paul. (2006). *The Cambridge Companion to Kant and Modern Philosophy*. Cambridge University Press. New York. str. 611. » Kant gives primacy to practical reason only if there is no conflict between it and theoretical reason. Practical reason cannot command beliefs that contradict the evidence of theoretical reason: rather, they should be beliefs for which theoretical reason can give no evidence for or against, and which therefore transcend its jurisdiction.«

um dakle, na određeni način, ovisi o praktičnom: »I tako praktični um spašava teorijski, ne samo dajući realitet njegovim idejama, realitet koji ovaj ne može uspostaviti sam, nego i rješavajući njegove teorijske probleme. Praktični um stoga ima primat u odnosu na teorijski zato što praktični um osigurava teorijskom njegovu legitimnost.«¹⁸ I Kangrga, iako ponekad tvrdi da se metafizika i etika međusobno isključuju, ipak uviđa da se teorijski i praktični um upotpunjuju: »Vodeću je ulogu praktičkoga on (Kant – op. M.K.) kao nijedan prije njega težio osigurati protiv svake sumnje; ako on zna zaustaviti sve spoznajne napore ljudskog duha na granicama praktičke sfere, onda se ta odluka ne može shvatiti u negativnom smislu, kao skeptičko odbijanje teorijskog uma, nego pozitivno, kao proglašavanje suverenosti praktičkog uma.«¹⁹

Ono što sa sigurnošću možemo zaključiti analizirajući odnos teorijskog i praktičnog uma kao i teorije spoznaje i metafizike ćudoređa, a onda napose i same etike, jest to da je svima njima zajednički pojam čovjeka, i to ne čovjeka kao »pasivnog promatrača«, nego čovjeka kao aktivnoga sudjelovatelja i člana svijeta u kojem se nalazi. Čovjek je ključan faktor jer se u njemu nalaze i uvjeti mogućnosti teorijske spoznaje i autonomnog, slobodnog i moralnog djelovanja. Kako Kangrga kaže: »spoznavalački je subjekt *Kritike čistog uma* isti onaj praktički subjekt moraliteta u *Kritici praktičkog uma*.«²⁰ Spomenuta izjava ide u prilog našim tvrdnjama da ono teorijsko i praktično kao i metafizika i etika nisu dualizmi i puke suprotnosti već komplementarni parovi, nužni za razumijevanje čovjeka i »njegovog« svijeta. Činjenica da jedan ima primat u odnosu na drugi, ne umanjuje važnost potonjega, samo ga stavlja tamo gdje mu je i mjesto.

¹⁸ Guyer, P. *The Cambridge Companion to Kant and Modern Philosophy*. str. 613. »Hence practical reason comes to rescue of theoretical reason, not only in giving reality to its ideas, a reality it cannot establish on its own, but also in resolving its own theoretical problems. Practical reason therefore has primacy over theoretical reason because theoretical reason depends on practical reason to ensure its own legitimacy.«

¹⁹ Kangrga, M. *Etika: osnovni problemi i pravci*, str. 228.

²⁰ Kangrga, Milan. (1990). »Teorijsko i praktičko u Kantovoj filozofiji«. u Immanuel Kant, *Kritika praktičkog uma*. Naprijed. Zagreb. str. 21.

3. Odnos metafizike i etike

Kant je živio i radio u 18.stoljeću, vremenu koje je bilo pod snažnim utjecajem filozofsko-intelektualnog pokreta nazvanim *prosvjetiteljstvo*. Veoma je važno uzeti u obzir kontekst u kojem je nastao Kantov moralni nauk jer je u tom »optimističnom« razdoblju jačala vjera u sposobnost ljudskoga uma pri razumijevanju svijeta i rješavanju različitih problema, uključujući i onih etičkih. Tako je Kant počeo tražiti način kako utemeljiti moralnost na umskim principima. On je doista vjerovao da se moralnost može logički i racionalno objasniti. Također je smatrao da je moralno ponašanje stvar obveze i dužnosti za koju ne smije biti iznimaka, stoga i naglasak na pravilima po kojima treba djelovati a ne na posljedicama čina. Zbog toga se Kantova etička teorija često se naziva *deontološkom* teorijom. Izvedenica od grčke riječi *deon*, što znači *dužnost*, ovom etičkom teorijom tvrdi se da postoji već određeni set pravila koji prethodi svakom moralnom djelovanju, a ispravnost djelovanja ne sugeriraju posljedice istog, nego podudarnost s navedenim pravilima. Možemo, dakle, reći da je Kantova deontološka pozicija utemeljena na određenim pravilima i smjernicama i kao takva smatra da je moralnost univerzalna. Cilj radnje nikada ne opravdava sredstvo, nego je radnja sama po sebi ili dobra ili loša. Na posljedice ionako ne možemo utjecati zato što ne postoji način na koji bismo sa sigurnošću mogli reći da će biti onakve kakve bismo željeli da budu.

3.1. Sloboda

Pojam slobode ključan je za razumijevanje Kantove etike, zato ćemo započeti upravo s njim. Ukratko rečeno, sloboda je »moć da se spontano započne kakav niz stanja, a da se ne dođe u proturječje s prirodnim zakonom.«²¹ Ta definicija vrijedi samo za umna bića jer umna bića, između ostalog, uzimamo i kao same stvari o sebi, a jedino stvari same o sebi mogu djelovati spontano i slobodno započeti nekakav niz događanja. Uzevši u obzir da čovjek nije član samo osjetilnoga svijeta, on mora moći sebe shvatiti kao nešto drugo doli obične karike u prirodnom, uzročno-posljedičnom lancu. To shvaćanje, zapravo to »stanje«, nazivamo *slobodom*. Pojam slobode jest čisti umski pojam i kao takav je za teorijsku filozofiju transcendentan, što znači da ga teorijski i iskustveno ne možemo spoznati.²² Što se tiče praktične filozofije, a ona nam je u ovom radu primarno polje interesa, pojam slobode je nužan jer bez njega ne bismo mogli govoriti o slobodi volje i o moralnom djelovanju te moralnim zakonima uopće. Da se nadovežemo na

²¹ Kant, I. *Prolegomena za svaku buduću metafiziku*, str. 105.

²² Kant, Immanuel. (1999). *Metafizika čudoređa*. Matica Hrvatska. Zagreb. str. 18.

prethodnu raspravu o metafizici i etici, kao metafizičko, tj. teorijsko pitanje, pitanje slobode nije relevantno za etički subjekt. Nije relevantno zbog toga što naše djelovanje već u sebi pretpostavlja slobodu. Budući da ne možemo dokazati slobodu u metafizičkom smislu, ali ipak bez nje ne možemo uopće pomišljati slobodno, ljudsko djelovanje, ona postaje nužna pretpostavka moralnoga i praktičnoga djelovanja.

Pojave i ne-umna bića nemaju slobodu; životinje nisu slobodne jer se u potpunosti nalaze pod kauzalitetom prirode (prirodnom nužnosti). Sloboda upravo znači izlazak iz toga životinjskog carstva. Za lakše razumijevanje slobodu možemo odrediti u dvije dimenzije. Prvu, na koju se primarno i odnosi ranije spomenuta definicija, nazovimo *transcendentalnom* slobodom, to je dakle ona koja nam omogućuje da mi sami od sebe nešto započnemo. Drugu dimenziju nazovimo *praktičnom* slobodom. Ona se pak dijeli na slobodu *od* i na slobodu *za*. Kad kažemo slobodu *od*, mislimo na slobodu *od* prirodne nužnosti, gotove danosti i vlastitih nagona i sklonosti, ali i od toga da ugrožavamo tuđu slobodu. Na neki način ta nam sloboda omogućuje onu slobodu *za*; slobodu da sami stvaramo svoj život, i da postanemo više od puke životinje i da se pozitivno odredimo u odnosu na vlastite nagone i strasti, da postanemo *ljudi*.²³ Dakle, činjenica da smo slobodni, u negativnom smislu, od takvih zakona prirode ne daje nam za pravo da se ponašamo kako god hoćemo. Naprotiv, svijet slobode i moralnosti ima svoj vlastiti zakon, zakon autonomije. Dakle, ako smo slobodni u negativnom smislu, slobodni smo i u pozitivnom, da sudimo autonomno, prema vlastitom umu.²⁴ Autonomno prije svega znači da jedino što određuje našu volju jest naš vlastiti um. Čovjek, naravno, može izabrati i da ostane pri onom životinjskom, da se ponaša ne(raz)umno, suprotno onome ljudskom kao takvom, no u tom slučaju govorimo o lošem djelovanju, pogrešnim motivima, a upitno je govorimo li onda o *čovjeku* u punom smislu te riječi uopće. Kao što je Sullivan još jednom odlično poentirao u svom djelu *An Introduction to Kant's Ethics (Uvod u Kantovu etiku)*: »Ono što mi jesmo ovisi o tome što mi od nas samih napravimo, a ne o onome što priroda ili drugi ljudi čine od nas.«²⁵ Iz citiranoga možemo iščitati ultimativni

²³ Usp. Cipra, Marijan. (1999). *Misli o etici*. Školska knjiga. Zagreb. str. 20. »Čovjek na neki način mora biti slobodno biće, i to u dvojakom smislu slobode – jedanput kao slobode koju donosi podvrgavanje moralnom zakonu, trebanju koje se suprotstavlja faktičnim danostima i predstavlja zadaću, zadanost koju treba tek ostvariti – i drugi put kao slobode i od fakticiteta i od moralnog zakona, slobode koja može birati kojemu će se carstvu prikloniti«.

²⁴ Sullivan, R.J. (1994). *An Introduction to Kant's Ethics*. Cambridge university press. New York . str. 126. »Such freedom has both negative and positive aspects. Negatively, we are not bound by the causal laws that heteronomously dominate the world of nature; when we deliberate and act, we are *free from* determination by any prior or concurrent causes outside and alien to our own reason. Positively, we have the power of absolute self-determination; we are *free to* act as "first causes," to exercise causal power spontaneously, solely on the basis of standards or principles given by our own reason.«

²⁵ Isto, str. 130. »What we are depends on what we make of ourselves rather than on what nature and other people make of us. «

hvalospjev autonomiji ljudskoga uma i ljudskoj slobodi uopće. Strašna je ta praktična spoznaja da sami upravljamo vlastitim životom kao i osjećaj odgovornosti koji s tom spoznajom dolazi.

Kao što smo rekli, sloboda nije i ne može biti stvar teorijskog uma i predmet teorijske spoznaje. Znamo iz Kantove *Kritike čistog uma* da nam je za spoznaju potreban zor.²⁶ Govoreći o slobodi, valja imati na umu da se »zakonu slobode ne može podmetnuti nikakav zor ili shema u svrhu primjene slobode *in concreto*.«²⁷ Dakle, ne postoji znanstveno utemeljen način da bi se spoznala sloboda. Kant je rekao da mi doduše možemo *osjećati* da smo slobodni, ali ne možemo temeljiti čvrstu, znanstvenu spoznaju na tom pukom osjećaju. Budući da ne možemo dokazati da smo slobodni, jedino što nam preostaje jest braniti naše pravo na slobodu i zadovoljiti se spoznajom da smo shvatili da je sloboda neshvatljiva.²⁸ Valja uzeti u obzir da, iako slobodu ne možemo dokazati, ne možemo ju ni opovrći. Slobodu jednostavno moramo pretpostaviti, zato što bez slobode, ni kategorički imperativi ni čisti praktički um ne bi bili mogući. Imperativ ne bi bio moguć kad ga ne bismo mogli slijediti, a možemo ga slijediti upravo zato što smo slobodni. Općenito govoreći, nemoguće je da nešto trebamo činiti ako to ne možemo činiti. Praktični um na ovaj način dokazuje da sloboda postoji, ali ne zadire dublje u njen pojam i ne pokušava ga definirati.

3.2. Volja

Svi se ljudi ponašaju na određeni način, a često naše ponašanje nazivamo moralnim ili nemoralnim. Dakle, moralnost je nešto što očito postoji i mi se sada pitamo kako najbolje razumjeti taj pojam. Kant počinje tako da se pita što je to dobro i što znači biti dobar te zaključuje da jedino što je dobro samo po sebi jest *dobra volja*, volja da se djeluje ispravno: »Nigdje na svijetu, štoviše, uopće ni izvan njega ne da se zamisliti ništa što bi se bez ograničenja moglo smatrati kao dobro osim dobre *volje*.«²⁹ Citiranom rečenicom Kant započinje prvo poglavlje (tj. odsjek) u svojoj knjizi *Osnivanje metafizike čudoređa*. Tim stavom pobija svu dotadašnju etiku jer negira sva ona najviša dobra i konačne svrhe kojima su prethodna naučavanja težila. Štoviše, ovim se stavom i samom čovjeku odriču pridjevi *dobar* ili *zao* jer se čovjek takvim ne rađa, nego takvim postaje. Da postoje mnoge vrline i poželjni modusi ponašanja kojima valja težiti, kao što su umjerenost, hrabrost ili dobrohotnost, to uopće nije upitno, no bez dobre volje kao pokretača našega čina, sve te vrline mogu postati nevaljale. Volja i namjera da činimo dobro uvijek je dobra. I nije dobra zbog onoga

²⁶ Vidi Kant, I. *Kritika čistog uma*, str. 49. »Misli bez sadržaja su prazne, zorovi bez pojmova su slijepi«.

²⁷ Kant, Immanuel. (1990). *Kritika praktičkog uma*. Naprijed. Zagreb. str. 108.

²⁸ Ref. Kant, Immanuel. (2003). *Osnivanje metafizike čudoređa*. Feniks. Zagreb. str. 98.

²⁹ Kant I. *Osnivanje metafizike čudoređa*, str. 13.

što će proizvesti jer i te nagrade koje mogu proizaći iz našega dobrog djelovanja, opet mogu biti iskorištene u dobre ili pak loše svrhe. Dobra volja mora biti dobra po sebi i u sebi: »volja nije dobra po onome što postiže ili izvršava, ne po svojoj sposobnosti za postignuće bilo kakvog postavljenog cilja, nego samo po htijenju, tj. po sebi (...)«³⁰ Nije bitno ono što smo proizveli određenim djelovanjem, nego je bitna inicijalna motivacija, bitno je da ono što činimo činimo iz pravih razloga. No što je zapravo dobra volja? Kant volju definira kao »sposobnost da se bira samo ono što um nezavisno od nagnuća spoznaje kao praktički nužno, tj. kao dobro.«³¹ Kant je jako dobro znao da mi nismo samo inteligibilna nego i osjetilna bića i da smo pod utjecajem nagona. Ljudi prvo žele zadovoljiti svoje nagone i potrebe, pa samim time osjećaju odbojnost prema izvršavanju zapovijedi dužnosti. Upravo i jest stvar u tome da mi nismo sposobni činiti ispravno »sami od sebe« te zbog toga moramo biti *prisiljeni* na određena ponašanja. Volju određuje zakon koji valja poštivati pa čak i na uštrb nas samih; »Moram!« ima puno jače značenje i snažniju konotaciju od pukog »Želim«. Recept za moralno ispravno i dobroj volji primjereno djelovanje vrlo je (naoko) jednostavan – samo se trebamo pitati: možemo li htjeti da ono što činimo postane općim zakonom; ili: možemo li htjeti da nam za ono što činimo/namjeravamo učiniti bude prihvatljivo ako i svi drugi to poželes učiniti. Ukoliko je odgovor na ta pitanja *ne*, te maksime moramo odbaciti. Ovako postavljene stvari daju naslutiti da je etika, tj. praktična upotreba uma puno egzaktnija od teorijske; jednostavno nema zablude, samo treba »provjeriti« prolazi li naša maksima ovaj osnovni test općenitosti. Kant je veliki dio svoga opusa posvetio pronalaženju najvišega principa moralnosti. U svakodnevnom životu nailazimo na oprečna moralna stajališta i konfliktne situacije, to je činjenica. Problem nastaje ako stvari postavimo tako da ne postoji određeni moralni princip ili počelo na koje bismo se mogli pozvati pri rješavanju takvih sukoba. To bi nužno značilo da ne postoji rješenje i ispravan odgovor, nego da svako polazište počiva na subjektivnim, neutemeljenim principima. Pronalaženje najvišega moralnog principa ne znači da se moralni konflikti neće pojavljivati ili da ne smijemo imati moralnih kolebanja. To isto tako ne znači ni da se pri svakom odlučivanju trebamo pozivati na taj najviši princip i da ga moramo slijepo slijediti jer bi to značilo da smo krivo protumačili ono što nam je Kant htio reći. Jasno je da nisu sve ljudske radnje moralno relevantne i da se ne trebamo doslovno pri svakom koraku preispitivati i pozivati na zakon univerzalnosti. Isto tako valja istaknuti da ovaj test, odnosno zakon univerzalnosti, nije pozitivan već negativan. Dakle, on nam ni u jednom trenutku ne govori »čini ovako« ili »čini onako«, nego nam daje jedan generalni okvir i postavlja granice koje ne bismo

³⁰ Kant, I. *Osnivanje metafizike čudoređa*, str. 14.

³¹ Isto, str. 38.

smjeli prelaziti. Najviši moralni princip nalazi svoju primjenu upravo u svakodnevnom životu, tj. u antropologiji.³² Bit toga principa i bit imperativa nije njegova kontemplacija već praktična primjena; ono inteligibilno primjenjuje se na osjetilnom, i Kant je još jednom uspješno povezao dihotomije i prividno proturječje. Da bismo što bolje i ustrajnije djelovali prema ranije navedenom principu, postoji nešto što je Kant nazvao *krepošću*. Krepost je »jakost čovjekove maksime pri izvršavanju dužnosti.«³³ Spoznajemo ju, tj. ona dolazi do izražaja kad se čovjek nađe pred neakvim zaprekama, pred nečim što mora savladati. Ta se jakost može i mora vježbati te nije nešto s čim se mi inicijalno rađamo. Sâmo znanje o njoj neće nam pomoći. Općenito govoreći, moralna spoznaja, tj. znanje o ispravnom moralnom djelovanju jest veoma poželjno, no osim toga subjekt mora i *htjeti*, dakle mora imati dobru volju za određeno djelovanje. Krepost nije, kao što je Aristotel naučavao, nekakva sredina između dviju krajnosti; krepost se ili slaže sa zakonom ili se ne slaže. Također, etičke/praktične se dužnosti ne izvode iz onoga kakvi ljudi jesu, nego iz onoga umnog koje nalaže kakvi ljudi trebaju biti. Ovim prvim bavi se antropologija.

Naša volja nije sveta ni bezgrešna, a mi kao ljudi mamo predispoziciju da djelujemo dobro, ali i loše. Razlog tomu je radikalno zlo u nama.³⁴ Dakle, motiv našega neispravnog djelovanja ne treba tražiti u nagonima. Oni nisu ni moralno dobri, a ni loši, jednostavno po svojoj biti nisu od moralne važnosti. Nagoni sami po sebi ne mogu određivati naše djelovanje osim ako mi sami ne stvorimo maksimu od njih. Upravo zbog toga nam treba krepost kao izraz borbe protiv onoga lošeg u nama. Kanta se i glede tog pitanja vrlo često krivo tumači, jer Kant nije protiv emocija i nagona, on je svjestan da su oni sastavni dio nas kao članova prirodnog svijeta. Kant je protiv toga da dopustimo emocijama da određuju naše maksime. U slučaju moralne indiferentnosti i suzdržanosti, emocije koje se javljaju pri određenom djelovanju nemaju toliko utjecaja na cjelokupni moralni osjećaj jer je osjećaj poštovanja zakona veći i jači.

Na kraju dodajmo da krepost nema kraja i nikada ne može biti potpuno savršena. Ona je sama sebi i nagrada i svrha. Postoji kao postulat, tj. kao ideal, ali nam je nedostižna jer smo nesavršena bića. Uzevši u obzir Kantovo gledište o ljudskoj naravi, možemo zaključiti da ne postoji savršeno dobar i krepostan čovjek.³⁵ Nikada ne možemo postati toliko dobri da nam

³² Filipović, Vladimir. (1989). *Filozofijski rječnik*. Nakladni zavod Matice hrvatske. Zagreb. »Antropologija (grč. Anthtopos = čovjek i logos = nauka): nauka o čovjeku. «

³³ Kant, I. *Metafizika čudoređa*, str. 181.

³⁴ Op.a. Kant je cijeli svoj život bio pod utjecajem kršćanstva, točnije pijetizma (više o tome u uvodnom dijelu o Kantovoj etici).

³⁵ Kako navodi Danilo Pejović u predgovoru Aristotelove Nikomahove etike, razboritost (*phronesis*), kao jedna od bitnijih vrlina, »neda se naučiti« nego se »uči samo čineći ili djelujući svaki put u novim okolnostima i tako (se)

moralno djelovanje prestane biti dužnost, a krepost postane nepotrebna snaga. Stoga, krepost ostaje ideal i nešto je čemu konstantno trebamo težiti.

3.3. Dužnost

Dužnost je još jedan veoma bitan pojam bez kojeg bi bilo nemoguće razumjeti Kantov etički nauk. Postoje brojne definicije i opisi toga pojma, no najkraće rečeno, dužnost je »nužnost nekog djelovanja iz poštivanja prema zakonu.«³⁶ Sama se pak dužnost poziva na praktični zakon jer zakon je taj koji prvotno određuje koja su djelovanja za nas dužnost. Činjenica da mi sebi neke obrasce ponašanja predočavamo kao dužnosti, trebala bi biti dostatan poticaj da tako i djelujemo. Pa tako ako nekome nešto obećamo, tog se obećanja moramo držati, tj. ispuniti ga, čak i ako nam osoba kojoj smo nešto obećali ne bi mogla ništa napraviti u slučaju da to obećanje ne ispunimo. Dakle, čak i ako ne postoji izvanjska prisila na određeno djelovanje u vidu pravne prisile i izvanjskog zakonodavstva, nas i dalje obvezuje unutarnje zakonodavstvo, dužnost da djelujemo onako kako nam um nalaže. Tu dolazimo do pojma *savjesti*. Savjest je nekakav unutarnji glas koji svatko od nas ima.³⁷ Taj nas glas neprestano upućuje na karakter našega djelovanja, bilo da smo to djelo već izvršili, bilo da se tek spremamo izvršiti ga, premda je, dakako, u potonjem slučaju puno izraženiji i prisutniji. Prema Kantu, savjest je moralna upravo zato što djeluje i sudi prema predodžbi zakona o dužnosti. On smatra da je nemoguće da netko nema savjest. Savjest je subjektivna, što znači da se na konto nje ne može izvući općevaljani zaključak. Pogrešno bi bilo imperativ trebanja izvoditi iz moralnog suda vlastite savjesti jer ona je nešto što se tiče nas samih. Ipak, savjest nas tjera da ono što smo učinili ili kanimo učiniti, usporedimo s praktičnim pravilima. I tu, prema Kantu, ne može doći do pogreške. Ili jesmo ili nismo postupili iz dužnosti. Ukoliko nismo postupili iz dužnosti, nema te sile koja će našu savjest uvjeriti u suprotno. Doduše, ono što, nažalost, mi možemo napraviti (iako ne bismo smjeli!) jest ignorirati to što nam savjest govori, jednostavno oglušiti se na njene apele. Naša je zadaća ne samo vježbati i kultivirati um da bismo mogli prepoznati koje su to ispravne maksime nego po tim maksimama i djelovati, a savjest će već odraditi svoje. Budući da savjest kao naš unutrašnji moralni sudac mora u najmanju ruku biti savršeniji i bolji od nas ili od onoga što bismo mi mogli tek biti (jer u suprotnom ne bi bio podoban za suditi o našim činima), često se zamišlja u liku Boga. No Kant uvijek naglašava da time nikako nismo dokazali Božju opstojnost. On radije voli postaviti Boga kao nit vodilju u smislu »djelujte

izgrađuje u životnom procesu bez apsolutne perfekcije i konačnog završetka.« u: »Aristotelova praktična filozofija i etika«, VIII.

³⁶ Kant, I. *Osnivanje metafizike čudoređa*, str. 22.

³⁷ Op.a. Kant ga nekad naziva i Božjim glasom/sudom, a nekad i sudcem općenito.

kao da« Bog postoji. Savjest nema spoznajnu ulogu, ona nas ne dovodi do konkretnih saznanja. Ona je reflektivna i samostalna pri svom prosuđivanju. Savjest je »transcendentalno jedinstvo moralne svijesti«. ³⁸ Ona objedinjuje apstraktno, opće pravilo i konkretan primjer, ono što je dano i ono što je zadano, što tek treba biti.

Mi smo i objektivno i subjektivno primorani na određena djelovanja. Objektivno u vidu zakona koji nam propisuje naš (praktični) um, a subjektivno putem zakonodavca, koji je pak »učio« od samog praktičnog uma i naziva se savješću. Spomenimo sada neke od dužnosti koje nam je Kant propisao. Slobodno možemo reći da su sljedeće dvije dužnosti vjerojatno i najpoznatije Kantove dužnosti, a to su: zabrana laganja i zabrana samoubojstva. Pravo na (su)život i dostojanstvo temeljna su ljudska prava i proturječno je uopće misliti samoubojstvo kao mogući opći zakon. Time bi se praktički izjavilo da je u redu da čovječanstvo samo sebe dokine, što je besmisleno i nelogično. Na početku smo poglavlja o Kantovoj etici općenito rekli da je Kant etiku pokušao utemeljiti na logici i da nam je pokušao pokazati kako činiti loše stvari i ponašati se suprotno od onoga što nam nalaže um i što su nam dužnosti, zapravo nema smisla. Pa tako nema smisla da želimo lagati, jer ako to želimo, onda sami sebi proturječimo; kada bi svi lagali, uopće ne bi bilo povjerenja među ljudima, a to ne bi nikome bilo od koristi. Moramo biti konzistentni i dosljedni. Ipak, lagati i ne reći istinu dvije su potpuno različite stvari i to je ono što mnogi Kantovi kritičari propuštaju uočiti: »Nikada ne smijem lagati' nije ekvivalent pravilu 'Uvijek moram reći istinu'; (...) Postoje mnogi moralno prihvatljivi načini kojima možemo izbjeći govorenje istine bez laganja, uključujući i jednostavnu šutnju, neobvezujuće odgovore, izbjegavanja i okolišanja.« ³⁹ Nerealno bi bilo očekivati i zapovijedati da svagda i svima moramo reći sve što znamo. Imamo pravo na diskreciju, privatnost i slobodu izbora načina i sredstava kako nekome prenijeti određenu informaciju u datom trenutku, dokle god se oni ne kose s moralnim imperativima. Kantova etika, koliko god rigorozna, ipak ostavlja jako puno prostora za konkretnu primjenu svojih načela.

Dužnost nam je da budemo dobri prema drugim ljudima i dužnost nam je općenito činiti dobro u svakoj prilici, koliko god to možemo. Nije nam dužnost voljeti druge ljude. Naposljetku, ljubav se osjeća, ona ne može biti dužnost. Ne možemo htjeti voljeti nekog. S obzirom na to da je ljubav nešto što pripada osjećajima, dakle ne može biti osnova nikakvog praktičnog djelovanja, zaključujemo da nam je dužnost djelovati na isti način i prema osobi koju volimo i prema osobi

³⁸ Talanga, J. *Uvod u etiku*, str. 119.

³⁹ Sullivan, R. J. *An Introduction to Kant's Ethics*, str. 58. »I may never lie' is not equivalent to the rule 'I must always tell the truth'; (...) There are usually many morally acceptable ways in which we may avoid telling the truth without telling a lie, including simple silence, noncommittal answers, evasions, and equivocations'«

koju možda malo manje volimo. Dapače, znatno je teže biti dobar prema nekome kome nismo naročito privrženi i u tim interakcijama djelovanje iz dužnosti dolazi do izražaja: »Dužnost nam je činiti dobro drugim ljudima u skladu sa svojim mogućnostima bez obzira na to da li ih volimo ili ne volimo, i ta dužnost ne gubi ništa od svoje težine unatoč tome što bi se istodobno moralo s tugom primijetiti da naš rod nažalost nije takav da bi se mogao smatrati osobito dostojnim ljubavi kada se bolje upozna.«⁴⁰ Citirano sjajno prikazuje Kantove sumnje i pesimističan pogled na ljudsku narav, ali i ustrajnost u poštivanju ljudskog dostojanstva kao onoga što nas zapravo i čini ljudima i vrijednima poštovanja.

U *Metafizici čudoređa* ističu se dvije svrhe koje su ujedno i dužnosti, a to su vlastito savršenstvo i tuđe blaženstvo.⁴¹ Kako ih postići i što one znače? Već smo utvrdili da čovjek nije samo inteligibilno nego i osjetilno biće, dakle sputavaju ga nekakvi nagoni. Težiti vlastitom savršenstvu znači udaljavati se od tog »životinjskog«, prirodnog aspekta i približavati se onom inteligibilnom, onom što nas u konačnici i čini ljudima. Na taj način mi sami sebe činimo dostojnima te svoje ljudskosti, svoga glavnoga obilježja. Isto tako, jasno je da nije jednostavno postaviti čisti zakon kao pobudu naših djelovanja i da su vrlo često i nekakve druge pobude u pitanju. Usavršavati se upravo znači težiti tomu da se te druge pobude ne upliću u naša djelovanja: »Najveće čovjekovo moralno savršenstvo jest: da izvršava svoju dužnost, i to *zato što mu je to dužnost* (da zakon ne bude samo pravilo nego i pobuda njegovih djelovanja).«⁴² Što se tiče blaženstva drugih, ako je blaženstvo nešto čemu općenito valja težiti i postavljati si ga kao (vlastitu) svrhu, tada je evidentno da to isto može biti i tuđa svrha, a samim time nešto čemu i ja trebam težiti i što si ujedno trebam postaviti i svojom svrhom. Dakako, ono što ja smatram blaženstvom i ono što mene usređuje, uvelike se može razlikovati od tuđeg poimanja blaženstva i sreće. Ukoliko smo u mogućnosti i ukoliko se to ne kosi s općim imperativom, dužnost nam je promicati tuđu sreću i blagostanje, jednostavno zato što želimo da i drugi to nama rade, da sudjeluju u našoj sreći, a ne u našoj nesreći. Trebamo pomagati drugima i koliko god možemo promicati dostojanstvo drugih. Ipak to ne znači da pritom zaboravimo na vlastito dostojanstvo i da dopustimo da nas drugi iskorištavaju. Isto tako, dostojanstvo i sreća nisu konačne moralne vrijednosti te uvijek ostaju kao postulati. Ne postoji savršeno dostojanstven niti savršeno sretan čovjek. Kant od nas traži da budemo dostojni sreće, a to ćemo učiniti tako da djelujemo sukladno čudorednom zakonu. Ipak, ono što svakog pojedinca čini sretnim, često se kosi s navedenom

⁴⁰ Kant, I. *Metafizika čudoređa*, str. 187.

⁴¹ Isto, str. 173.

⁴² Isto, str. 179.

dostojnošću i samim čudorednim zakonom. Upravo na ovom mjestu Kant je uveo ideje besmrtnosti i Boga kao svojevrsne garancije da ćemo blaženstvo i potpunu sreću, dakle to nekakvo najviše dobro, ipak moći postići, ali tek u nekom drugom životu. Ključ je u optimalnom odnosu između sreće i blaženstva, tj. ispunjavanja moralnih zahtjeva i zadovoljavanja vlastitih potreba. Spomenuti odnos ključan je dio Kantove etike, a oba zahtjeva su realni i sastavni dijelovi čovjeka kao takvog: »Svako ljudsko biće, drži Kant, ima dvije nužne svrhe ili interesa. Kao moralna bića, dužni smo stremiti našem vlastitom moralnom blagostanju, tj. blaženstvu; a kao moralna bića osjetilne prirode, neizbježno želimo prirodno blagostanje, tj. sreću.«⁴³ Postići takav odnos zasigurno nije lak zadatak, dapače, nemoguć je u ovom životu, a obećanja o blaženosti koja će tek doći, slaba su utjeha za nekoga tko ne vjeruje u Boga i život poslije smrti. Kant je ovdje pomalo kontradiktoran. U jednu ruku, čini se da čovjek može ostvariti najviše dobro (*možeš zato jer treba da*), a u drugu ruku, ne možemo to ostvariti samostalno i u ovom životu, dakle možemo, ali samo uz Božje »prisutstvo« i to u zagrobnom životu. Talanga kaže da nam »ozbiljenje čudoređa otvara vrata u vječnost«.⁴⁴ To je potencijalno upitna izjava. Kao što je Kant u nekoliko navrata istaknuo, nikad ne možemo biti sigurni da netko djeluje čisto iz poštovanja prema zakonu, bez ikakvih primjesa nagnuća. Ako imamo viziju Boga i nečega kao što je besmrtnost i blaženi život vječni, to može biti poprilično dobar okidač i motiv za određeno djelovanje. Oprezno postupimo i s postavkom da se dostojnost sreće i ozbiljenje iste može uskladiti jedino uz Božju pomoć. Zašto ne bismo ostali »prizemljeni«, uz vlastiti um kao zakonodavca i mogućnost da zadovoljavamo vlastite potrebe u okviru onoga što nam je um propisao, a kao »nagradu« imali samoostvarenje i zadovoljštinu pukom činjenicom da smo djelovali ispravno i da nam je savjest zbog toga čista?

Ne možemo zanemariti činjenicu da je veliki utjecaj na takva Kantova poimanja ostvarenja sreće i najvišega dobra uvelike imao njegov odgoj i blizak odnos s protestantizmom i pijetizmom. Dapače, Kant je do kraja ostao duboko uvjeren da jedino kršćanstvo može adekvatno komplementirati njegove ideale i postulate. Jedino kršćansko poimanje Boga i života poslije smrti pružaju plodno tlo na kojem bi se moglo ostvariti najviše dobro – savršena harmonija sreće i moralnosti, zaslužena nagrada za sve moralne zasluge u zemaljskom životu. Iako je pozdravio slabljenje kršćanstva, kao jedno od obilježja prosvjetiteljstva i vremena u kojem je živio, bojao ga se u potpunosti pustiti jer je bio skeptičan u svezi ljudske naravi ljudskoga karaktera. Vjerovao je

⁴³ Sullivan, R. J. *An Introduction to Kant's Ethics*, str. 77. »Every human being, Kant held, has two necessary ends or interests. As moral beings, we are obligated to strive for our own moral well-being, that is, virtue; and as moral beings with a physical nature, we all inevitably want natural well-being, that is, happiness. «

⁴⁴ Talanga, J. *Uvod u etiku*, str. 186.

da se ljudi lako mogu pokvariti. Možda se čak i bojao da netko tko ne vjeruje u Boga i tko negira kršćanski nauk, uopće neće naći dovoljno motivacije za moralno djelovanje. Pojednostavljeno, ateist neće imati dovoljno motiva jer nema garancije da će se njegov trud na neki način isplatiti. Zato je za Kanta vjera jako bitna. Vjerovanje nam je potrebno zbog određenih praktičnih svrha. Je li ovo pozitivna ili možda negativna i slaba točka Kantove filozofije, to je ostavljeno svakome da odluči sam za sebe.

Kada je riječ o dužnostima, valja dodati još nešto. Promičući tuđu sreću, i mi sami osjećamo se dobro, u nama se javlja određena moralna satisfakcija. Kant ju kao takvu ne negira i zapravo u njoj ne vidi ništa loše, ali ona nije moralno relevantna i nikada ne može i ne smije biti nešto što će prethoditi moralnom činu. Kao što smo rekli u poglavlju o *Volji*, Kant nije protiv emocija, samo moramo znati pravilno postupati s njima. Čak i ukoliko se u motiv djelovanja pomiješa tek puka predodžba nekakve emocije, tj. moralnog osjećaja, to djelovanje više neće biti moralno, nego tek legalno. Moralni osjećaj je »osjetljivost za ugodu ili neugodu, koja proizlazi iz puke svijesti o skladu ili sukobu našeg djelovanja sa zakonom dužnosti«. ⁴⁵ On može prethoditi samom činu, tj. tek predodžbi o potencijalnom činu, a može se javiti i nakon samog izvršenja radnje. Također, moralni je osjećaj subjektivan (stoga i ne može biti praktičnim zakonom). Sposobnost da razvije ovaj osjećaj jest nešto što svaki čovjek već ima u sebi. Sposobnost da uz puku predodžbu ili pomisao nekakvog zakona povežemo osjećaj ugone ili neugode jest navlastito čovjekova osobina, a prije spomenuta savjest jest ono što na neki način stvara taj moralni osjećaj.

Jedna od Kantovih maksima koje se tiču naše vlastite savršenosti glasi: »Razvijaj svoje duševne i tjelesne snage tako da valjaju za sve svrhe na koje možeš naići«. ⁴⁶ To je sve što je Kant zapravo *propisao*, o kojim je tu svrhama konkretno riječ i kako ćemo na najbolji način razviti svoje talente i sl., to zakon ne propisuje. Gotovo cijeli »Etički elementarni nauk« u njegovoj *Metafizici čudoređa* posvećen je upravo savršenim i nesavršenim dužnostima koje imamo prema sebi i drugima. ⁴⁷ Tamo se mogu pronaći Kantove misli i teze o pitanjima laži, samoubojstva, škrtosti, ali i o ljubavi, prijateljstvu i drugim dužnostima te krepostima i porocima koji ometaju ili potpomažu izvršavanje dužnosti. Spominju se i dužnosti prema Bogu, ali, ponovno, ne u teorijske nego praktične svrhe. Kant od nas traži da budemo savršeni i da ustrajemo u čistoći svojih nakana. Mi nismo dužni postati savršeni jer to, kao što smo rekli, ne možemo postati u ovom životu. Ono što mora biti naša dužnost jest sama težnja prema toj savršenosti. Vječna težnja i želja za

⁴⁵ Kant, I. *Metafizika čudoređa*, str. 185.

⁴⁶ Isto, str. 179.

⁴⁷ Vidi Kant, I. *Metafizika čudoređa*, str. 201-257.

usavršavanjem – to je ono što svaki pojedinac treba i mora činiti. Svrha »Etičkog elementarnog nauka« nije bila dati cjelokupan prikaz dužnosti, kreposti i poroka, nego samo navesti neke primjere i dati svojevrsni generalni, široki shematski prikaz istih, kako njegova cijela etička zgrada ipak ne bi ostala previše apstraktan pojam. Etička obvezatnost je jedna, ali je mnogo vrsta primjena; zato valja čiste dužnosne principe shematizirati i pripremiti za konkretnu moralno-praktičnu uporabu.⁴⁸ Isto tako, valja postaviti razliku između djelovanja koja su obvezna i onih koja su ispravna. Neki modusi ponašanja nisu pogrešni, ali to istovremeno ne znači da ih *moramo* činiti. Svjestan je bio Kant da će se moralno-konfliktne situacije događati unatoč svim njegovim naporima da jasno izloži naše savršene i neke nesavršene dužnosti.⁴⁹ Svoja razmišljanja iznio je u »Kazuističkim pitanjima« na kraju rasprava o dužnostima, krepostima ili porocima. Ta »pitanja« predstavljaju njegove osobne dvojbe vezane uz te konfliktne situacije i on ih uglavnom ostavlja neodgovorenima. Većina je naših dužnosti ipak nesavršena i one kao takve ostavljaju puno slobodnog prostora za manevriranje. Mi i dalje moramo imati određene svrhe i pravila na umu, ali imamo odriježene ruke da djelujemo onako kako mi mislimo da treba djelovati u danoj situaciji. Zato se i kaže da je Kantov moralni sustav otvoren.

3.4. Legalitet vs. Moralitet

Malotko upoznat s Kantovom etikom nije čuo za primjer majke koja spašava vlastito dijete od utapanja. Taj primjer navodi se u svrhu pojašnjavanja distinkcije između *moralnog* i *legalnog* djelovanja. Prema Kantu, moralni akt mora biti čist i nepomiješan s bilo kakvim osjećajima ili empirijskim tvorevinama. Samo kada djelujemo *iz dužnosti*, djelujemo moralno; sve ostalo pripada kategoriji legalnog djelovanja. Pri tomu valja uzeti u obzir da kada kažemo *legalno* ili *legalitet*, ne mislimo na nešto pravno, tj. juridičko, nego samo na ono što se kao takvo ne kosi sa zakonom. No mi možemo djelovati sukladno zakonu, a da naša pobuda ne bude čista, tj. aficirana samo zakonom, nego i nekim osjećajem sa strane. U tom slučaju pridajemo našoj radnji legalitet. Djelovati, dakle, možemo *iz dužnosti* i *prema dužnosti*: »Pojam dužnosti zahtijeva dakle kod radnje – objektivno – suglasnost sa zakonom, ali kod njene maksime – subjektivno – štovanje za zakon kao jedini način određenja volje pomoću njega. (...) Od toga je ono prvo (legalitet) moguće i onda ako su odredbeni razlozi volje bila samo nagnuća, ali ono drugo (moralitet), moralna vrijednost, mora se staviti samo u to da se radnja događa iz dužnosti, tj. samo za volju zakona.«⁵⁰ Sasvim je u redu ponašati se lijepo prema nekome zato što ga volimo, želimo mu pomoći ili izraziti

⁴⁸ Kant, I. *Metafizika čudoređa*, str. 252.

⁴⁹ Vidi Sullivan, R. J. *An Introduction to Kant's Ethics*, str. 100.

⁵⁰ Kant, I. *Kritika praktičkog uma*, str. 122.

suosjećanje, ali to još uvijek nije moralno djelovanje. Naše vlastito zadovoljstvo također ne smije biti motiv nekog djelovanja jer, kao što smo već konstatairali, to nije nešto što možemo smatrati općim zakonom, nije bezuvjetno niti nužno jer kao takvo nije trajno: »Jer, ja moram najprije biti siguran da ne djelujem protiv svoje dužnosti; tek nakon ovoga meni je dopušteno da se osvrćem za srećom, ako je mogu sjediniti s onim mojim moralno – (ne fizički -) dobrim stanjem.«⁵¹ Ljudska sreća i zadovoljstvo veoma su fluktuirajuće naravi, mijenjaju se iz dana u dan te pripadaju onom nagonskom u čovjeka, njegovoj prirodnoj danosti. Bit onoga etičkog nalazi se u nastojanju da se ono prirodno dano u čovjeku prevlada i tu jasno dolazi do izražaja razlika između legaliteta i moraliteta. Legalno je uvijek povezano s onim patologijskim, nagonskim, dok moralno pripada praktičnoj, čistoj, inteligibilnoj sferi; sferi koja nam je gotovo nedostupna bez određene prisile. Svi bismo mi najradije djelovali vođeni našim vlastitim sklonostima i nagnućima i mrsko nam je djelovati moralno, ali na to se ipak moramo prisiliti.⁵² Kant je jako držao do čistoće motiva koji se nalaze iza naših djela. On je rekao da se »naše sklonosti i osobni interesi mogu podudarati s ozbiljenjem čudorednog načela. No isključiv motiv čudorednog djelovanja ostaje kategorički imperativ, jer samo on jamči općenitost čudorednih namjera u svih ljudi.«⁵³ Dakle, ono što mi trebamo htjeti, jest samo to čudoredno načelo, tj. njegovo ozbiljenje zbog njega samoga, ne zbog nečega što bismo njegovim ozbiljenjem mogli postići. Za razliku od legaliteta moralitet ne sadržava pogodbene rečenice i odnose. Kod moralnog je djelovanja uvijek riječ o intrinzičnoj motivaciji, bez obzira na to što su posljedice vidljive izvana. Legalno je djelovanje pak motivirano nečim dodatnim, nečim izvanjskim te se samim time i ne može poopćiti. Istaknimo i ovdje da Kant nije bio protiv emocija i tih vanjskih faktora uopće, samo ih nije uzimao kao moralno relevantne, već legalno dopustive i opravdive.

3.5. Hipotetički i kategorički imperativ

Kant je napravio distinkciju između stvari koje moramo činiti iz moralnih razloga i stvari koje moramo činiti zbog drugih, ne baš moralnih pobuda. Na primjer, ako želimo imati odlične ocjene, moramo učiti; ako želimo kupiti skupi auto, moramo zaraditi puno novaca za isti itd. Te pogodbene (ako a, onda b) rečenice Kant je nazvao *hipotetičkim imperativima*. Oni sadrže neke naputke i smjernice u vidu onoga kako trebamo djelovati ako nešto želimo i uvijek vrijede pod nekakvim uvjetom. Dakle, nisu bezuvjetni, a samim time nisu ni općeobvezujući, jer ako ne želimo voziti skupi auto, ne moramo se ubijati od posla da zaradimo puno novaca. Međutim, Kant

⁵¹ Kant, I. *Pravno-politički spisi*, str. 68.

⁵² O prisili više u poglavlju »Hipotetički i kategorički imperativ«.

⁵³ Talanga, J. *Uvod u etiku*, str. 184.

moralnost nije vidio kroz hipotetičke nego kategoričke imperative. To su imperativi koje svi moramo slijediti, bez obzira na naše želje, a proizlaze iz našega uma. Netko želi dobar auto, netko pak veliku kuću, prestižnu titulu ili što god već. Moralni zakon ne pita što želimo, nego nam zapovijeda ono što moramo/trebamo činiti. Kategorički imperativ obvezuje bezuvjetno i nužno, uvijek u svakom pogledu i u svako vrijeme. On se ubraja u sintetičke sudove *a priori*, čiju je mogućnost Kant pokušao dokazati u svojoj *Kritici čistog uma*.⁵⁴ Aprioran je, što znači da mora prethoditi svakom mogućem iskustvu, samim time i svakom moralnom djelovanju. Jednostavno ne možemo izvesti moralnost iz iskustva, tj. aposteriorno, jer kako bismo mogli prepoznati neko djelovanje kao moralno (ne)ispravno ako se već uvjeti za tu prosudbu ne nalaze u nama i ne prethode tom činu. Kategorički imperativ obvezuje neposredno; nije nam predložena prvo neka svrha koju posredno možemo postići djelovanjem prema tom imperativu, nego je riječ o samoj predodžbi, formi toga djelovanja, ona je ujedno sama sebi motiv i svrha.⁵⁵ Svi mi djelujemo prema određenim principima, tj. *maksimama*, no ono što se uvijek moramo pitati, jest »može li taj moj princip postati i nečijim tuđim principom, odnosno svačijim principom?« Uzmimo primjer krađe. Nosimo stari sat na popravak i dok urar proučava naš sat, mi uočavamo na pultu drugi, puno bolji sat i krademo ga a da to urar ne primjećuje. Tim činom mi odobravamo krađu, univerzaliziramo sam čin i »izjavljujemo« da svatko uvijek smije krasti. No ta je izjava proturječna. Kad bi bilo u redu krasti, tko bi nam mogao jamčiti išta i kako bi moglo uopće postojati privatno (ili bilo kakvo drugo) vlasništvo? Kad bismo odobrili scenarij u kojem smo mi kradljivci, onda bismo morali moći odobriti i onaj u kojem bivamo pokradeni, a ovaj potonji nam se zasigurno ne bi dopao, zar ne? Ono što Kant pokušava reći jest da nije u redu raditi iznimke, ni zbog nas samih, ni zbog nekoga drugoga.

Izdvojimo dvije najpoznatije formulacije kategoričkog imperativa. Prva, koja se često spominje i kao *formula/princip univerzalnosti* glasi: »Djeluj tako da maksima tvoje volje u svako doba ujedno može da važi kao princip općega zakonodavstva.«⁵⁶ Ukoliko radnju koju planirano izvršiti ne možemo poopćiti i ne bismo ju smatrali moralno ispravnom u svim drugim mogućim situacijama, ta radnja nije moralno opravdiva niti dopuštena uopće. Druga je formulacija kategoričkog imperativa: »Radi tako da čovječanstvo kako u tvojoj tako i u osobi svakoga drugoga ujedno uzimaš kao svrhu, a nikada samo kao sredstvo«⁵⁷ Koristiti se nekim kao pukim sredstvom

⁵⁴ Usp. Kant, I. *Kritika čistog uma*, str. 96, i Kant, I. *Prolegomena za svaku buduću metafiziku*, str. 18-20.

⁵⁵ Kant, I. *Metafizika čudoređa*, str. 20.

⁵⁶ Kant, I. *Kritika praktičkog uma*, str. 64.

⁵⁷ Kant, I. *Osnivanje metafizike čudoređa*, str. 61.

znači iskoristiti ga u svoju korist i za svoje potrebe, bez razmišljanja o interesima ili koristi onoga kojega iskorištavamo. Neprestano se koristimo stvarima kao pukim sredstvima, npr. koristimo se tavom za peći kajganu, ukoliko bi se tava pokazala lošom i ne bi poslužila svojoj svrsi, ne bismo se više njome koristili. Potpuno je u redu koristiti se stvarima kao sredstvima za ostvarenje nekog cilja, ali to ne smijemo raditi s ljudima. Razlog tomu je što su ljudi svrhe sami po sebi. Mi smo autonomna i racionalna bića te imamo sposobnosti zadati si vlastite ciljeve i usredotočiti se na njih. Tava postoji poradi svrhe da se u njoj ispeče kajgana ili palačinke, ljudi postoje zbog sebe samih. Odnositi se prema nekome kao prema svrsi znači prepoznati ljudsko dostojanstvo u njemu, shvatiti da svatko ima svoje interese, ciljeve i vrijednosti te sve to uzeti u obzir u interakciji s njima. Da, reći će netko da ljudi iskorištavaju jedni druge kao sredstva, ali, u normalnom odnosu, nikada ne kao *puka* sredstva. Na primjer, kada odvezemo auto na popravak, mi automehaničara rabimo kao sredstvo, tj. njegovo znanje, vještinu i rad ruku upotrebljavamo kao sredstvo za ostvarenje našeg cilja, a to je popravak našega auta. Automehaničar pristaje da ga na neki način iskorištavamo, i to je u redu dokle god ga poštujemo kao autonomno ljudsko biće. Činjenica da smo bića koja mogu sama sebi određivati svrhe, postavlja nas na vrh moralne piramide, što znači da nitko nema pravo manipulirati nama i koristiti se nama u krive svrhe. Upravo zbog toga laganje i varanje nisu u redu. Kad me netko prevari i kaže mi nekakvu laž, ono što ću ja učiniti jest djelovati sukladno toj laži koju sam čuo i tad moja djela i moje odluke neće biti slobodne niti autonomne jer će se temeljiti na krivim, neistinitim informacijama.

Vratimo se pojmu maksime. Maksima je neko načelo ili pravilo po kojem subjekt djeluje ili želi djelovati, ona je »prosudbeno načelo koje se odnosi na životni stav nekoga čovjeka u odnosu na neko područje«, ⁵⁸ kao npr. živi zdravo ili budi dobar prema susjedima itd. Maksima je, dakle, subjektivno načelo, ali je i praktično; željeti živjeti u kući na dva kata ili željeti biti uspješan košarkaš nisu maksime jer nemaju smisla u ovom kontekstu. Maksima se mora moći poopćiti, mora se moći objektivizirati u moralne svrhe, inače je besmislena; ne možemo tražiti od svakoga čovjeka da želi živjeti u kući na dva kata. Upravo takve maksime, koje se mogu poopćiti, predmet su kategoričkog imperativa, i to one prve i najpoznatije formulacije istog. ⁵⁹ Imperativ u formi *treba da* odnosi se na sve ljude kao umna, ali i prirodna bića. Čovjek je nesavršeno biće kao i njegova volja te je kategorički imperativ upravljen upravo prema našoj nesavršenoj volji. Ljudi su skloni porocima. Potrebna nam je određena prisila koja će nas držati na pravom putu jer činiti onako kako

⁵⁸ Talanga, J. *Uvod u etiku*, str. 168.

⁵⁹ Vidi definiciju prethodno u ovom potpoglavlju.

dužnost nalaže, nije uvijek ugodno, naprotiv, često to činimo nerado jer se dužnosti kose s našim nagnućima. No iako često nerado djelujemo iz dužnosti, ipak je onaj unutrašnji poriv za dužnosnim djelovanjem jači od poriva za nemoralnim djelovanjem. U suprotnom osjetili bismo gnušanje spram sebe samih, a to je nešto što nijedan čovjek ne želi. Uzevši u obzir jednu od glavnih čovjekovih osobina, a to je da je on slobodno biće, jasno je da je prisila, koju smo prije spomenuli, zapravo *samoprisila*. Formuliravši kategorički imperativ, Kant nam nije htio reći da trebamo nešto napraviti ako bi bilo dobro da svi drugi to čine; kad bi svi krali, svijet bi bio jedno mjesto za život, ali to nije razlog zbog kojega mi ne bismo trebali krasti. Trebamo djelovati samo onako kako nam ima smisla *htjeti* da svi drugi djeluju na isti način. Isto tako, kategorički imperativ »nam ne kaže što treba činiti u nekoj situaciji, nego koja su načela uopće moralno dopuštena«⁶⁰ a da bismo znali što učiniti u nekoj konkretnoj situaciji, moramo prije svega imati iskustva, ali i sve druge preduvjete da u danom trenutku djelujemo slobodno i pod dirigentskom palicom vlastitog uma.

⁶⁰ Talanga, J. *Uvod u Etiku*, str. 154.

4. Kantovo deontološko nasljeđe

Rekli smo na početku da je etika veoma bitna filozofska disciplina koja danas ima široki spektar primjene u svim društveno-humanističkim područjima. Međutim, primijetiti ćemo kako u moderno vrijeme etika više nije jedinstvena i usustavljena disciplina, prestala je biti cjelinom i sve je veći naglasak na razdvajanju teorijske, normativne etike i primijenjene etike. Pojavljuju se mnoge poddiscipline i »specijalizirane« etike; pa tako imamo bioetiku, kršćansku etiku, etiku prirode, medicinsku etiku, poslovnu etiku itd. Razlog tomu je vjerojatno taj da se svijet toliko razvio, raspoložemo s golemom količinom informacija i imamo velik broj novih spoznaja da je nemoguće obuhvatiti sve to pod nazivom »etika« ili »filozofija«. Specijalizirane i primijenjene etike obično se usko opredjeljuju samo za jedno područje. Međutim, sve te etike uglavnom ne egzistiraju kao zasebne znanosti, već imaju svoju teorijsku pozadinu i pozivaju se na određene normativne etike, bilo da se radi o Aristotelovoj aretaičkoj etici, Millovoj utilitarističkoj etici, ili pak o Kantovoj deontološkoj etici. Kant je težio onome što, kako smo upravo naveli, u današnje vrijeme nije trend; on je htio etiku utemeljiti kao autonomnu i samostalnu disciplinu i konstruirati ju iz čistog uma. To možda zvuči odviše apstraktno za današnja mjerila i današnje ljudske potrebe. Malotko danas zaista ima vremena baviti se Kantom, a onda i ako se bavi, pa nakon višemjesečnog studiranja njegove moralne filozofije izađe na »trg« na kojem se događaju svakakve grozne stvari, ipak odluči vratiti se nazad u svoja četiri zida, skeptičan da bi ono što je naučio čitajući Kanta vani naišlo na pozitivnu recepciju. A možda baš zato, uzevši u obzir da je situacija takva i da se čini kao da je čovječanstvo, općenito govoreći, krenulo u krivom smjeru, trebamo Kanta sada više nego ikada. Mnogi moderni filozofi ipak ostaju pri prvoj tezi, da je Kantova moralna filozofija prevladana i da je u današnjem svijetu gotovo neprimjenjiva u svakodnevnim situacijama. Zbog toga govorimo o mnoštvu novih etičkih strujanja i pozicija, a susrećemo se i s relativizacijom morala i moralnih normi uopće. Više o tome, kao i o samoj Kantovoj poziciji i održivosti njegovog etičkog nauka danas, govorit ćemo u sljedeća dva potpoglavlja.

4.1. Moralni relativizam i partikularizam

Može se reći da etički, odnosno moralni relativizam datira još iz doba prije Krista. Već je Protagora izjavio da je čovjek mjera svih stvari, *homo mensura*, i tako ga postavio kao samostalno biće koje je sposobno odlučivati o sebi bez obzira na vanjske autoritete, religiju i sl. Mi ćemo se ovdje baviti ipak malo recentnijim primjerima moralnog relativizma.

U svojoj knjizi *Moralni relativizam* Neil Levy navodi da je moralni relativist onaj koji tvrdi da su »moralne tvrdnje istinite samo u odnosu na određeni standard ili okvir«. ⁶¹ U toj knjizi često navodi primjer astečkog žrtvovanja ljudi bogovima. Moralni relativist bi rekao da u tom činu nema ničega lošeg. Za nas je to gnjusno i nepojmljivo, dok je za Azteke to bila sveta dužnost i svi su sudjelovali u tim obredima. Kant se s ovim zasigurno ne bi složio iz nekoliko razloga; prvo, na taj se način osobu upotrebljava kao sredstvo za postizanje nekakvog cilja – u rečenom slučaju »ispunjenja religijskih dužnosti prema Bogovima, umirivanje njihovog gnjeva, plaćanja duga i osiguravanja plodnosti zemlje«. ⁶² Drugo, možda bi se to i moglo tolerirati, uvjetno rečeno, kada bi to bio netko tko dobrovoljno žrtvuje svoj život zbog višeg i plemenitog cilja, ali Asteci su uglavnom žrtvovali robove i ratne zarobljenike; Kant spominje na jednom mjestu u *Osnivanju metafizike čudoređa* da je žrtvovanje vlastitoga života za domovinu časno i u redu ⁶³, ali čak ni to nije dužnost niti znači da bi svi to uopće napravili. Recentniji primjer bile bi žene i djevojčice u Africi koje se obrezuju, tj. odstranje im se dio genitalija. Ili žene na Bliskom istoku kojima je uskraćeno obrazovanje i sloboda kretanja. Primjera je bezbroj. Ono što moralni relativisti tvrde jest da je to sve u redu i prihvatljivo. Ako je to nešto što je u njihovoj kulturi OK i općeprihvaćeno, tko smo mi da sudimo o tome kroz prizmu naše kulture i naših svjetonazora: »Stoga, ako je moralni relativizam istinit - ostajemo u potpunosti bez sredstava za osudu nekih od najužasnijih događaja dvadesetog stoljeća (...) ako je moralni relativizam istinit, ne postoje apsolutni moralni standardi u ime kojih bismo mogli osuditi nacistički holokaust, trgovinu robljem ili španjolsku inkviziciju.« ⁶⁴ No, gorljivi branitelji moralnog relativizma tvrdit će da je upravo u relativizmu ključ. Da je Hitler bio tolerantan, ne bi odlučio poubijati tolike Židove, Rome i homoseksualce. U drugu ruku, to se isto ne bi dogodilo ni da je slijedio kategorički imperativ i djelovao iz dužnosti! Relativisti tvrde da bismo se prema svim narodima i kulturama trebali odnositi jednako i s jednakim poštovanjem. To poštovanje temelji se ponajprije na slobodi svijesti i odlučivanja, tj. donošenja vlastitih odluka i zadržavanja prava na vlastita moralna uvjerenja. To zvuči u redu, dakako, ali ne treba zaboraviti da »naša sloboda prestaje onda kada počinje ugrožavati slobodu drugoga«. A ukoliko bi netko mene ili moga prijatelja ili nebitno kog drugog htio žrtvovati radi nekoga boga, smatrao bi to atakom na svoju i njihovu slobodu. Štoviše, čak i da nije riječ o meni nego o nekoj drugoj osobi, gledat ću na to s neodobravanjem jer ću svjedočiti primjeru ugrožavanja

⁶¹ Levy, Neil. (2004). *Moralni relativizam*. Naklada Jesenski i Turk. Zagreb. str. 21.

⁶² Isto, str. 24.

⁶³ Kant, I. *Osnivanje metafizike čudoređa*, str. 85.

⁶⁴ Levy, N. *Moralni relativizam*, str. 26.

tuđe slobode i tuđega dostojanstva. Moralan čovjek neće odobravati tako nešto i s gnušanjem će promatrati nemoralno djelovanje u bilo kakvom obliku.

Veliki broj moralnih relativista objašnjava svoja stajališta tezom enkulturacije. Ta teza kaže da su naše vrijednosti rezultat socijalizacije u određenom društvu i na određeni način.⁶⁵ Isto mišljenje imaju i antropolozi koji smatraju da se vrijednosti stječu slučajno, ovisno o okolnostima rođenja. Dakle, da smo se rodili u nekom drugom vremenu i na drugom mjestu, imali bismo drugačije vrijednosti (da smo se rodili u Indiji, vjerojatno bismo bili budisti ili hinduisti). Kant bi se načelno s tim složio - ne može se zaniijekati da se općeprihvaćene norme ponašanja i dobar dio vrijednosti razlikuju od vremena do vremena. Ali ipak, neke vrijednosti su bezvremenske, imperativi i neke dužnosti vrijede oduvijek i zauvijek, kao npr. Ne ubij! Baš zato Kant pokušava iznaći nekakva čvrsta moralna počela koja bi vrijedila za sve, neovisno o tome bili mi kršćani, budisti ili što god već:

»Kantovski subjekt u svojoj srži mora biti sposoban za prekoračivanje granica svojih partikularnih kulturnih/društvenih korijena i potvrđivanje svoje cjelovite autonomije i univerzalnosti. (...) Kantovim rječnikom kazamo, kad razmatramo npr. svoje etničke korijene, upuštamo se u privatnu upotrebu uma koju ograničavaju proizvoljne dogmatske pretpostavke, odnosno djelujemo kao nezreli pojedinci, a ne kao slobodna ljudska bića koja obitavaju u dimenziji univerzalnog uma.«⁶⁶

Nema smisla da vrijednosti u potpunosti ovise o vremenu i danim okolnostima. Kulturno stečene kvalitete, navike i predispozicije ne mogu biti osnovom (univerzalnog) moralnog djelovanja. Tada bi kategorički imperativ zvučao otprilike ovako: »čini tako da možeš htjeti da maksima tvog djelovanja postane općim zakonom *u ovom vremenu, za ovaj narod, za ovu kulturu*.« Isto tako, mnogih se uvjerenja držimo samo zato što smo tako naučeni. To je totalno krivo. I sam Kant nam ukazuje na to da sve uvijek trebamo kritički preispitati i ništa ne uzimati zdravo za gotovo. Čak štoviše, u moralu i pri moralnom odlučivanju to je barem lako, uvijek si trebamo postaviti ono jedno pitanje, napraviti onaj najvažniji test - »Mogu li htjeti da moje djelovanje postane općim zakonom?« Prihvaćanje istih temeljnih načela trebalo bi biti svima u interesu. Ukoliko se ne bismo mogli osloniti na to da će ljudi održati svoja obećanja, mnoge

⁶⁵ Levy, N. *Moralni relativizam*, str. 31.

⁶⁶ Senković, Željko. (2011). Kritička bilješka uz „Projekt svjetski ethos“. *Obnovljeni život: časopis za filozofiju i religijske znanosti*, Zagreb. 66(3):361-372. str. 370.

svakodnevne aktivnosti ne bi bile moguće, kao npr. kupovanje na kredit, popravljjanje auta kod mehaničara itd.

Potkraj prošloga stoljeća pojavila se još jedna etička teorija koja na sličan način, možda još i radikalnije, kritizira deontološke i normativne etike, a zove se *moralni partikularizam*. To je »teorija prema kojoj nema univerzalno valjanih moralnih principa već uvijek treba suditi od slučaja do slučaja«. ⁶⁷ U svojoj knjizi *Ethics without principles* Jonathan Dancy iznio je glavne postavke te teorije i pokušao je sustavno obrazložiti zašto bi baš ona bila ispravna, za razliku od Kantove dužnosne ili Millove utilitarističke etike. ⁶⁸ Partikularist smatra da za moralnu procjenu ili moralno djelovanje nije potrebno pozivati se na bilo kakve principe, dapače, ne postoji poveznica između moralnosti i takozvanih moralnih principa. Problem je upravo u tim principima koji nisu fleksibilni i koji jednostavno ne pokrivaju sve moguće situacije. Moralni život je previše kompliciran i obiluje situacijama i primjerima koji se razlikuju jedni od drugih. ⁶⁹ Moralni principi i pravila daju općeniti okvir, ne govore nam kako djelovati u konkretnim situacijama, rigidni su i ne uzimaju u obzir relevantne karakteristike individualnih slučajeva. Čini se da je jedini princip i autoritet koji moralni partikularist slijedi vlastita procjena u datom trenutku, koja opet ovisi samo o konkretnoj situaciji i popratnim čimbenicima iste. ⁷⁰ Čemu onda etika kao nauka o ispravnom djelovanju i kakvo bi uopće bilo partikularističko shvaćanje etike? Za etiku, kao sustav pravila i principa prema kojima bismo *trebali* djelovati, nema mjesta u teoriji moralnog partikularizma. Etika bi zapravo u ovom slučaju bila nešto odviše individualno, skup iskustava koja se razlikuju od osobe do osobe, jer se i konkretne situacije a i svačiji način djelovanja u tim situacijama u potpunosti mogu razlikovati. Možemo li unaprijed znati što je ispravno, a što krivo? Dancy bi odgovorio da ne možemo. Kako onda ispravno djelovati? Zašto je moralni partikularizam tako isključiv po pitanju moralnih principa? Prvi od razloga smo već spomenuli; mišljenja su da ne postoji dovoljno moralnih načela da pokriju sve moguće životne situacije i probleme. Drugi je razlog tvrdnja da ne postoji moralno pravilo za koje ujedno ne postoje i izuzeci. Pa tako za naoko (?) isključivo moralno pravilo »Ne ubij!« postoje izuzeci: »Ne ubij *osim ako* ti život nije u

⁶⁷ Berčić, Boran. (2012). *Filozofija (I.svezak)*. Ibis grafika d.o.o. Zagreb. str.16 Usp. Dancy, Jonathan. (2004). *Ethics without Principles*. Oxford University Press Inc. New York. str. 5. »Moral thought, moral judgement, and the possibility of moral distinctions – none of these depends in any way on the provision of a suitable supply of moral principles. This claim is what I call particularism.«

⁶⁸ Jonathan Dancy smatra se glavnim predstavnikom ove etičke teorije. O moralnom partikularizmu pisali su i Margater Little, Mark Lance, Pekka Väyrynen te mnogi drugi

⁶⁹ Usp. Dancy, J. *Ethics without Principles*. str. 2, i Väyrynen, P. *Moral Particularism*. str. 6-8.

⁷⁰ Usp. Väyrynen, P. *Moral Particularism* »Overall moral assessment is determined jointly by the various morally relevant factors.«

neposrednoj opasnosti; Ne ubij *osim ako* se ne boriš u pravednom ratu!«⁷¹ Ovdje sada možemo postaviti protupitanje: što je to pravedan rat? Što ako netko smatra da nije moralno ispravno ratovati, pa onda ni ubiti drugu osobu u tom ratu? Takva procjena čini se sasvim legitimnom gledano kroz prizmu moralnog partikularizma. Isto tako, kao protuargument možemo navesti i staru izreku: »Iznimka potvrđuje pravilo«. Ukoliko smo pronašli iznimku ili drugačije rješenje problema od onoga propisanog pravilom, to ne znači da moramo odustati od toga pravila. I sam je Kant bio svjestan tih problema, pa je iznio svoje dvojbe u vidu kazuističkih pitanja u svojoj *Metafizici čudoređa*. Nažalost, nije im se detaljnije posvetio, ali ona jasno pokazuju da je Kant itekako bio svjestan tih problema.

Možemo zaključiti da i partikularisti i relativisti zahtijevaju toleranciju pri rješavanju moralnih konflikata. Razmotrimo odnos moralnih relativista, tzv. tolerantnih ljudi, prema onima koji nisu tolerantni. Relativisti imaju i na to odgovor; predlažu da ukoliko vidimo da netko drugi krši načelo tolerancije, tomu se trebamo suprotstaviti. No pitanje je na osnovi čega: »Uz pretpostavku da možemo pronaći način kako odrediti do koje mjere različita djela krše načelo tolerancije, nakon što bismo izvršili procjenu, jednostavno bismo poduprijeli onu akciju koja ga krši u najmanjoj mogućoj mjeri.«⁷² To stajalište donekle ima smisla, ali ponovno, nemamo osnovu, počelo, ono treće u odnosu na koje bismo mogli suditi je li neko djelo tolerantnije od drugog. Antirelativisti, a i Kant bi se složio s njima, tvrde da mi trebamo uvažavati tuđe običaje, ali samo onda kada se oni kreću u okvirima u kojima ne narušavaju slobodu drugih. Levy pokušava prikazati moral kao stvar konvencije; ja ne kradem zato što poštujem tuđe moralno pravo na vlasništvo i isto tako očekujem od drugog čovjeka da poštuje to isto pravo. Dakle, ukoliko ta konvencija ne bi bila pravovaljana, moje privatno vlasništvo bilo bi ugroženo. Ipak, moral ne može biti samo pitanje konvencije, dakle nešto što danas jest, a sutra možda neće biti: »ukoliko ustvrdimo da je neki običaj tek konvencija, izvjesno je da će naša privrženost tom običaju postepeno slabiti jer postajemo skloni razmatranju alternativa. Ukoliko se pokaže da je i moral samo pitanje konvencije, možemo očekivati slične rezultate.«⁷³

⁷¹ Berčić, B. *Filozofija, svezak I*, str. 17.

⁷² Levy, N. (2004). *Moralni relativizam*, str. 55, usp. Kagan, Shelly. (1998). *Normative ethics*. Westview Press. Colorado (USA). str. 81.

Kagan predlaže tzv. *umjerenu deontologiju*. Naime, on kaže da se moralno pravilo može prekršiti, ali samo ukoliko bi se to napravilo za puno veće dobro. No to onda stvara druga pitanja i probleme, koliko »veliko« mora biti to veće dobro da bi se moglo uzeti kao dovoljan razlog za kršenje pravila?

⁷³ Levy, N. *Moralni relativizam*, str. 63.

Postoje tri vrste moralnog relativizma prema Levyju: deskriptivni relativizam, relativizam moralnih zahtjeva i metaetički relativizam⁷⁴. On smatra da je deskriptivni relativizam veoma važan jer iznosi činjenično stanje, a to je da različiti ljudi/različite grupe ili kulture imaju različita moralna uvjerenja. Kant nekako ne bi bio sretan s tim zaključkom. Sigurno ne bi u potpunosti zaniijekao važnost deskriptivnog relativizma, ali ono što je općenito promašeno tim relativizmom jest to da se etika ne bavi *onim što jest*, već *onim što treba da bude*. Proučavajući ono što ljudi/narodi čine nama, ako ništa drugo, može pomoći u tome da vidimo koliko su blizu/daleko od onoga što trebaju činiti. U drugu ruku, teško je govoriti o moralnim uvjerenjima pojedinih kultura ili skupina. Što znači izraz *kršćanski moral*? I sami kršćani se razlikuju među sobom. Kultura nije fiksna, jednolična struktura nego složeni entitet, a njene se granice konstantno mijenjaju. Dakle, nema smisla govoriti o moralnim načelima određene skupine ljudi, a kamoli tvrditi da je njihov moral superiorniji od morala neke druge skupine. Levy tvrdi: »Ustanovili smo da se etika, barem većim dijelom, temelji na željama, interesima i preferencijama ljudskih bića, no te su želje, interesi i preferencije značajno konstituirani biološkom prirodom ljudskih bića, prirodom koja je zajednička svakome i svagdje.«⁷⁵ Gledano iz Kantove perspektive, to nije u potpunosti točno stajalište, etika se ne može temeljiti na nečemu što jest, to smo već odavno zaključili. Kantova se etika usredotočuje na dužnosti i ono što *treba* činiti, a ne na činjenično stanje i ono što jest, jer nam ovo potonje ne može ništa reći o onome kakve bi stvari trebale biti. U najboljem slučaju, ovo o čemu Levy govori možemo nazvati antropologijom, ali ne i etikom u punom smislu te riječi. Kad bi se etika temeljila na nečemu što *jest*, onda uopće ne bi bilo potrebe za etikom; etikom kao naukom o onome kako *trebamo djelovati/kako se trebamo ponašati*.

Na kraju Levy ipak izvrsno zaključuje: »pogrešno je misliti da ono što trebamo činiti možemo iščitati iz onog što jesmo«.⁷⁶ Ono što jesmo, često nije kompatibilno s onime kakvi trebamo biti; otuda se i javlja potreba za etikom.

4.2. Održivost kategoričkog imperativa danas

Pitanje održivosti kategoričkog imperativa jednako je aktualno sada kao i prije dvjestotinjak godina, no čini se da je u dvadeset i prvom stoljeću, kad se malotko pita o moralnim vrijednostima i pravilima praktičnog uma, aktualnije nego ikad. Zašto je tomu tako? Živimo u vremenima koja tresu ratovi i duboka politička neslaganja, a čini se i da sve više jača religijski

⁷⁴ Levy, N. *Moralni relativizam*, str. 76.

⁷⁵ Isto, str. 104.

⁷⁶ Isto, str. 116.

fundamentalizam, možemo čak reći i fanatizam. Što više promatramo trenutnu situaciju u svijetu, to lakše možemo doći do zaključka da je ovo vrijeme u kojem jača i etički pluralizam. Zbog različitih pristupa, manjka konsenzusa oko polazišnih teorijskih osnova, kulturalnog pluralizma i prethodno spomenutog moralnog relativizma čini se da je ideja jednog etičkog kodeksa ili univerzalne moralne filozofije već odavno zaboravljena. Prednost pluralizma trebalo bi biti uzajamno obogaćivanje svih ljudi jer nas isti »tjera na dublje promišljanje vlastitih uvjerenja i stavova, nuka nas na iznalaženje uvjerljivijih argumenata kada želimo iznijeti vlastite stavove«.⁷⁷ Grbac se u svom članku primarno referira na pluralizam u Crkvi, ali taj njegov stav o utjecaju pluralizma na naše stavove možemo primijeniti i na čisto etičku sferu. Iako nam moralni relativizam može stvoriti probleme, kao što smo prethodno pokazali, etički i kulturni pluralizam, kao zapravo različiti pristupi problemu i različiti načini življenja, mogu imati i svoju pozitivnu svrhu; primarno nas mogu učiti toleranciji i prihvaćanju različitosti. Međutim, takva raznolikost pristupa nužno dovodi i do sve većega broja neistomišljenika, a u trenutku kada se umjesto slavljenja sličnosti i uvažavanja razlika one potonje počnu prenaplaćavati, čini se »kako je nemoguće uzajamno obogaćivanje, nego je nužan sukob«.⁷⁸ Gdje je u svemu tome Kant danas? Već smo utvrdili da je Kant bio svjestan kulturoloških razlika i činjenice da je društveno-politički život podložan promjenama, a da su se samim time onda mijenjali i obrasci ponašanja te ono što je moralno prihvatljivo ili neprihvatljivo. On nije osporavao mogućnost promjene i napretka, dapače, vjerovao je u pozitivan napredak i razvoj ljudskog uma i čovječanstva uopće, međutim, smatrao je da se moral ne može utemeljiti na nečemu što je podložno konstantnim promjenama. Stoga je krenuo u potragu za čistim principima, a njih je odlučio potražiti i izvesti iz čistog uma. Budući da je odbacio bilo kakav heteronomni izvor moralnih načela, morao ih je izvesti iz autonomije samog ljudskog uma. Da je kategorički imperativ moguć i da ga moramo pretpostaviti, to smo pokazali u prva dva dijela ovoga rada, poglavito u srednjem dijelu gdje smo govorili o Kantovoj metafizici čudoređa i etici uopće, no je li on i održiv danas? Mnogi smatraju da nije: »Kao osamljeni greben stoji u novom vijeku Kant sa svojom formalističnom etikom kategoričkog imperativa, koji je jednako apstraktan koliko i nedjelotvoran, kako to bjelodano pokazuje novija povijest od Francuske revolucije do danas.«⁷⁹ Mi smo u ovom radu pokušali pokazati da taj formalizam ipak može naći odgovarajući sadržaj u konkretnoj primjeri. Ipak, kad bi svatko od nas

⁷⁷ Grbac, Josip. (2003). »Mogućnosti i izazovi etičkoga i moralnoga pluralizma u Crkvi.« *Bogoslovska smotra*. 73(2-3):313-328. str. 314.

⁷⁸ Senković, Ž. (2011). »Kritička bilješka uz „Projekt svjetski ethos“«. *Obnovljeni život: časopis za filozofiju i religijske znanosti*. 66(3):361-372. str. 372.

⁷⁹ Cipra, M. *Misli o etici*, str. 11.

zavirio u dubinu vlastitoga srca, koliko bi tamo našao ove moralnosti o kojoj Kant govori? Kategorički imperativ kao zapovijed i kao postulat i dalje stoji. Nije on nestao zato što ga danas manje ljudi »slijedi«. Ono što se pojavljuje kao problem modernoga čovjeka jest sumrak autonomije uma. Ljudi su jednostavno zbunjeni. Napadnuti mnoštvom informacija, bilo od strane medija, društva ili demagoga i klera koji pričaju sa svojih oltara i govornica; čovjek se u svemu tome izgubio i ne zna više komu bi vjerovao, a u mnoštvu nametnutih autoriteta i moralnih sveznalica i dušobrižnika zaboravio je da je jedini autoritet koji treba slušati njegov vlastiti um. Kantov je um svoj autoritet svakako mogao zahvaliti i prosvjetiteljstvu koje mu je dalo »vjetar u leđa«. Danas utjecaj onih ranije navedenih faktora toliko je jak da ljudi sami gube vjeru u jakost i mogućnost vlastitog uma. Kao što je Kant i sam rekao, ljudska narav je kvarljiva, a živimo u dobu u kojemu je napadnuta sa svih strana; ljudi su jednostavno zaboravili misliti, umovati, a čovjek koji ne razmišlja, ne može djelovati moralno ispravno, ili se može nadati da će slučajno nabasati na pravi put. No prepuštanje moralnosti slučaju, može imati samo katastrofalne posljedice. Već spomenuti Cipra smatra da nije bilo mudro ljudskom umu dati apsolutnu slobodu te apelira da se Bogu, kojeg je Kant postavio kao postulat, vrati njegov objektivni realitet i gotovo proročki opisuje što će se dogoditi u suprotnom: »stoga bez "povratka boga" ne možemo očekivati ni obnovu etike ni etičko ponašanje koje će se u suprotnome zbog individualne samovolje nužno skončati u od Hobbesa već predviđenom ratu svih protiv svih, jer svaki pojedinac u takvom poretku načelno imade pravo na sve. Ili će se pojaviti veliki diktator da napravi reda u općoj anarhiji i njemu će se, tom Antikristu, podrediti i pokloniti ljudi i narodi kao lažnom izbavitelju.«⁸⁰ Prisjetit ćemo se da kod Kanta nije bilo mjesta »individualnoj samovolji«, zbog toga je i uveo kategorički imperativ i naložio umu da drži pod kontrolom samovolju kako bi osigurao mjesta dobroj volji i slobodi za sve ljude. Nažalost, ne možemo zanijekati činjenicu da taj kantovski um nije »odradio svoje« onako kako je to Kant inicijalno zamislio; ili je njegova autonomija zakazala ili smo mi, posredstvom gore navedenih čimbenika, jednostavno oglušili na njegove naredbe.

Zaključit ćemo ipak da kategorički imperativ postoji kao realan zahtjev ljudskog uma i čovječanstva uopće. Ostaje, međutim, pitanje trebali od njega odustati, uzevši u obzir činjenično stanje u svijetu koje mu i ne ide u prilog. Bi li ga i sam Kant formulirao tako da je živio u 21.stoljeću? Možemo li i smijemo li odustati od onog *treba da*, ako se u prevelikoj mjeri kosi s onim kakvo stanje *jest*? Pitanja su to koja danas zapravo »muče« ne samo Kantove interprete i kritičare nego i etičare uopće.

⁸⁰ Cipra, M. *Misli o etici*, str. 17.

5. Zaključak

Immanuel Kant bio je i ostao jedna od najvažnijih figura u filozofiji uopće. Njegova naučavanja relevantna su na mnogim filozofskim područjima, a njegova etika žari i pali i dandanas. Kant je uložio mnogo truda u svoju etičku teoriju, dapače, mnogi ju smatraju jednim od najboljih i najrazvijenijih etičkih sistema ikada, a razradio je i navlastitu metodologiju za utvrđivanje moralno ispravnog djelovanja. Međutim, ima i onih koji su ju oštro iskritizirali i okarakterizirali kao odviše formalističku i rigidnu da bi bila primjenjiva u modernom društvu (ili uopće). Kao i svaka druga etička teorija, i ova Kantova ima svoje pozitivne, ali i negativne strane.

U prvom dijelu rada pokušali smo ukratko izložiti odnos teorijskog i praktičnog kod Kanta. Objasnili smo neke osnovne postavke njegove teorije spoznaje i metafizike te ukazali na onaj trenutak u kojemu metafizika i teorijski um više nisu u mogućnosti odgovoriti na neka pitanja koja su im postavljena i u kojemu rješenje istih na sebe preuzimaju praktični um i metafizika ćudoređa. Zašto nam je uopće ona potrebna? Naravno da se kao pojedinci ne možemo složiti baš sa svim tezama svake normativne etike koja postoji, ali ne možemo zaniijekati intrinzičnu potrebu koju imamo za adekvatnim teorijskim znanjem na području etike. Ne samo da želimo znati kako trebamo djelovati u određenim situacijama i što je moralno ispravno a što ne, nego želimo znati i zašto je nešto takvo kakvo jest, tj. zašto imamo stanovitu moralnu dužnost djelovati na određene načine.

Rekli smo kako je Kantova metafizika ćudoređa nastala u prosvijećenom razdoblju; vremenu u kojem su se velike nade polagale u ljudski um, u napredak ljudskog roda uopće. Pa je tako um postao mjerodavan bilo da je riječ o teorijskoj spoznaji ili o praktičnom djelovanju. Jedno od bitnijih obilježja te etičke teorije jest njezina dosljednost; budući da se temelji na pravilima koja su nužna i općevažeća, zahtijeva od nas da budemo dosljedni i dostojni tih zakona. Prisjetimo se samo imperativa koji nalažu da djelujemo onako kako bismo mogli htjeti da i drugi djeluju. Ta univerzalnost čini cijeli njegov etički sustav čvrstim i stabilnim, međutim može dovesti i do moralnih konflikata, npr. kada se dogodi situacija da moramo birati između dviju dužnosti. Kant je negirao takvu mogućnost jer je smatrao da su dužnosti apsolutne, ali je bio i svjestan mogućnosti moralnih sukoba samo, nažalost, njihovom rješavanju nije posvetio značajan dio u svom opusu.

Etička pozicija koju Kant zastupa naziva se često i deontološkom etikom. To znači da trebamo djelovati moralno jer je takvo djelovanje dobro po sebi, ne zato što može imati dobre učinke ili se mi zbog toga možemo osjećati bolje. Deontolog će stoga reći da ne smijemo ubiti

nekoga, ne zato što možemo završiti u zatvoru ili zato što možemo osjećati kajanje i krivicu, nego zato što je to moralno pogrešan čin *per se*.

Ponovimo još jednom neke od glavnih postavki Kantove etike koje smo naveli u ovomu radu: prema ljudima se uvijek moramo odnositi kao prema svrhama, nikada kao sredstvima; jedino dobro na ovom svijetu jest dobra volja, ne postoji dobro *po sebi*; trebamo djelovati prema onoj maksimi za koju ujedno možemo htjeti da postane općim zakonom; dužni smo djelovati moralno zbog dužnosti same; dužni smo promicati kako vlastito, tako i tuđe blagostanje. Iako Kant tvrdi da jedina svrha djelovanja treba biti poštivanje zakona i dužnosti, ipak uvijek na umu ima ljudsko dostojanstvo kao nekakvu »nepisanu svrhu«. Također, postizanje najvišega dobra u vidu optimalnog odnosa između sreće i blaženstva još je jedna svrha kojoj svi težimo. Ali ove dvije potonje samo su sekundarne svrhe. Primarna je svrha dužnost poradi dužnosti same. Kant je uveo koncepciju ljudskoga dostojanstva kako bi što uspješnije objasnio samoga čovjeka, i kao subjekt i kao objekt moguće praktične radnje. Čovjek kreće od sebe kao od dostojanstvene osobe i u svom ophođenju s drugima, uvijek mora uzimati u obzir da i drugi posjeduju to dostojanstvo. Kant je smatrao da ljudi posjeduju unutrašnju vrijednost i da su nezamjenjivi. Ukoliko nekome slažemo ili ga pokrademo, jasno je da se nismo ponijeli prema toj osobi kao dostojanstvenom biću, dakle, laganje i krađa nisu dobra i moralno ispravna djela.

Moralni relativizam i partikularizam pokušali su nas uvjeriti da postoje slučajevi u kojima bi krađa ili laganje bili dopustivi. Obje se etičke struje pozivaju na toleranciju te smatraju da ne postoje univerzalni moralni principi i da se drugačija pravila primjenjuju u drugačijim kontekstima, pa i u drugim kulturama. Kantovoj metafizici ćudoređa i napose etici zamjeraju apstraktnost i formalizam jer, kako kažu, jednostavno nije u stanju ponuditi rješenja za sve moguće moralno relevantne situacije. Na sličnom tragu Kantu se zamjera i njegova prenamaglašenost, pa možda čak i naivna vjera u ljudski um i napredak čovječanstva. Ako promotrimo situaciju u svijetu nakon Kanta, a i u novije vrijeme također, možemo zaključiti da je čovječanstvo tehnološki napredovalo, ali da je moralno nazadovalo. Tko bi onda mogao reći tim kritičarima da su u krivu kada sve ukazuje da ovaj etički nauk nije naišao na pozitivnu recepciju? Ostaje nam, čini se, jedino ona vjera koju je i sam Kant imao, vjera da će jednoga dana snaga ljudskoga uma prevladati osobne interese i ljudsku taštinu, ma koliko god nas trenutno stanje uvjeravalo u suprotno.

Ovim radom izložili smo neke osnovne crte Kantove metafizike ćudoređa i etike. Pokazali smo vezu između onoga teorijskog i praktičnog i ustanovili da primat ipak ima ono praktično. Izložili smo Kantovu metafiziku ćudoređa i napose došli do zaključka da kategorički imperativ može biti izveden iz praktičnog uma i da je u teoriji dobro postavljen, ali da u praksi nije zaživio,

barem ne u mjeri u kojoj je Kant to htio i u kojoj se to očekuje od etičke teorije koja bi trebala vrijediti svagda za sve ljude. Prikrivena/sekundarna svrha ovoga rada bila je i na trenutak oživjeti Kantov nauk, pa možda i ponovno pobuditi interes za isti s obzirom da je, čini nam se, sve manje i manje aktualan.

6. Popis literature

- Aristotel. (1988). *Nikomahova etika*. Globus. Zagreb.
- Berčić, Boran. (2012). *Filozofija (I.svezak)*. Ibis grafika d.o.o. Zagreb.
- Cipra, Marijan. (1999). *Misli o etici*. Školska knjiga. Zagreb.
- Dancy, Jonathan. (2004). *Ethics without Principles*. Oxford University Press Inc. New York.
- Engstrom, Stephen. (2002). „Kant's distinction between theoretical and practical knowledge“, *The Harward review of philosophy*. 10(1):49-63.
- Filipović, Vladimir. (1989). *Filozofijski rječnik*. Nakladni zavod Matice hrvatske. Zagreb.
- Grbac, Josip. (2003). »Mogućnosti i izazovi etičkoga i moralnoga pluralizma u Crkvi«. *Bogoslovska smotra*. 73(2-3):313-328. Dostupno na: <http://hrcak.srce.hr/2783>
Pristupljeno 13. travnja 2017.
- Guyer, Paul. (2006). *The Cambridge Companion to Kant and Modern Philosophy*. Cambridge University Press. New York.
- Kagan, Shelly. (1998). *Normative ethics*. Westview Press. Colorado (USA).
- Kangrga, Milan. (2008). *Klasični njemački idealizam (predavanja)*. FF press. Zagreb.
- Kangrga, Milan. (2004). *Etika: osnovni problemi i pravci*. Golden marketing-Tehnička knjiga. Zagreb.
- Kangrga, Milan. (1990). »Teorijsko i praktičko u Kantovoj filozofiji«, u: Immanuel Kant, *Kritika praktičkog uma*. Naprijed. Zagreb.
- Kant, Immanuel. (2003). *Osnivanje metafizike čudoređa*. Feniks. Zagreb.
- Kant, Immanuel. (2000). *Pravno-politički spisi*. Politička kultura. Zagreb.
- Kant, Immanuel. (1999). *Metafizika čudoređa*. Matica Hrvatska. Zagreb.
- Kant, Immanuel. (1990). *Kritika praktičkog uma*. Naprijed. Zagreb.
- Kant, Immanuel. (1984). *Kritika čistoga uma*. Nakladni zavod Matice hrvatske. Zagreb.
- Kant, Immanuel. (1953). *Prolegomena za svaku buduću metafiziku*. Matica hrvatska. Zagreb.
- Levy, Neil. (2004). *Moralni relativizam*. Naklada Jesenski i Turk. Zagreb.
- Pažanin, Ante. (1985). »Kantova metafizika čudoređa i praktična filozofija«. *Godišnjak za povijest filozofije*. Institut za filozofiju. Zagreb. Broj 2:117-133.
- Pejović, Danilo. (1982). »Aristotelova praktična filozofija i etika«, u: Aristotel, *Nikomahova etika*. Liber. Zagreb.

- Senković, Željko. (2011). »Kritička bilješka uz „Projekt svjetski ethos“«. *Obnovljeni život: časopis za filozofiju i religijske znanosti*. 66(3):361-372. Dostupno na: <http://hrcak.srce.hr/71407> Pristupljeno 15. travnja 2017.
- Sullivan, R.J. (1994). *An Introduction to Kant's Ethics*. Cambridge university press. New York.
- Talanga, Josip. (1999). *Uvod u etiku*. Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji – STUDIA CROATICA. Zagreb.
- Väyrynen, Pekka. (2011). »Moral Particularism«. *Forthcoming in Continuum Companion to Ethics*, ed. Christian B. Miller. Continuum Press. London. Dostupno na: <http://www.personal.leeds.ac.uk/~phlpv/papers/moralparticularism.pdf> Pristupljeno 28. travnja 2017.